

ԱՐԱՄ ԱՇՈՏԻ
ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

ԿԵՆՍԱՄԱՏԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ЗАСЛУЖЕННЫЕ УЧЕНЫЕ

6

**АРАМ АШОТОВИЧ
КАЛАНТАРЯН
БИОБИБЛИОГРАФИЯ**

ВВЕДЕНИЕ, БИБЛИОГРАФИЮ И АННОТАЦИИ СОСТАВИЛИ
У. МЕЛКОНЯН, Н. АКОПЯН, А. ЖАМКОЧЯН, Ф. БАБАЯН,
Д. МИРИДЖАНЫАН, Н. МХИТАРЯН

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HONOURED SCIENTISTS

6

**ARAM KALANTARYAN
BIOBIBLIOGRAPHY**

INTRODUCTION, BIBLIOGRAPHY AND
ANNOTATIONS COMPOSED BY
H. MELKONYAN, N. HAKOBYAN, A. ZHAMKOCHYAN,
F. BABAYAN, D. MIRIGANYAN, N. MXHITARYAN

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
ЕРЕВАН – 2016

PUBLISHING HOUSE "GITUTYUN" OF NAS RA
YEREVAN – 2016

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՍՏԱԿԱՇԱՏ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐ

6

ԱՐԱՄ ԱՇՈՏԻ ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

ԿԵՆՍԱՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆԸ՝ Հ.ՄԵԼՔՈՆՅԱՆԻ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝
Հ.ՄԵԼՔՈՆՅԱՆԻ, Ն.ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ, Ա.ԺԱՄԿՈՉՅԱՆԻ,
Ֆ.ԲԱԲԱՅԱՆԻ, Դ.ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆԻ, Ն.ՄԻՒԹԱՐՅԱՆԻ

ՀՏԴ 01:902
ԳՄԴ 91.9:6
Ա 830

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական հանձնախումբ՝
Պ. Ավերիայան (նախագահ), *Ս. Հարությունյան*,
Գ. Գրիգորյան, *Գ. Կարախանյան*

Պատասխանատու խմբագիր՝ *Հ. Մելքոնյան*

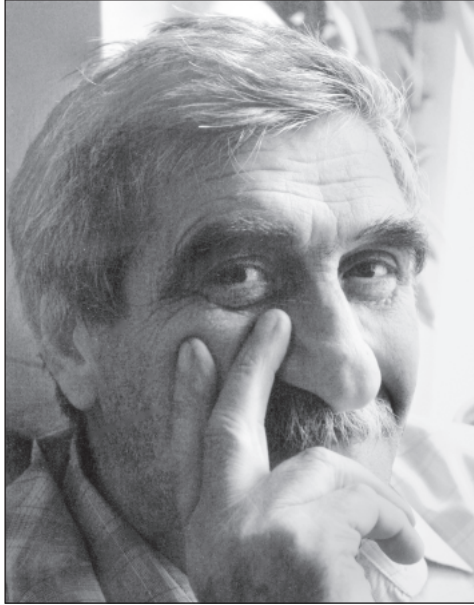
Ա 830 **Արամ Քալանթարյան: Կենսամատենագիտություն:** (Վաստակա-
շատ գիտնականներ): Կազմողներ՝ Հ. Մելքոնյան, Ն. Հակոբյան, Ա.
Ժամկոչյան, Ֆ. Բարայան, Դ. Միրիջանյան, Ն. Մխիթարյան: Երևան,
«Գիտություն» հրատ., 2016. – 96 էջ:

Գրքույկը նվիրված է անվանի հնագետ Արամ Քալանթարյանի հիշա-
տակին և ներառում է նրա անցած ուղին ու գիտական աշխատու-
թյունների կարճատև վերլուծությունը: Այն ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության
և ազգագրության ինստիտուտի երախտավորների մատենագիտա-
կան շարքի վեցերորդ հատորն է: Նախատեսված է հնագետ-պատ-
մաբանների, ուսանողների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 01:902
ԳՄԴ 91.9:6

ISBN 987-5-8080-1234-9

© Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2016

ԱՐԱՍ ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

Անվանի հնագետ-պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արամ Քալանթարյանը ծնվել է 1937 թ. Մեծ եղեռնից փրկված և Արխագիա-յում հանգրվանած ակնեցի մանկավարժի ընտանիքում:

1954-1959 թթ. սովորել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում: 1961-1964 թթ. հնագիտություն մասնագիտությամբ ուսանել է գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում՝ աշակերտելով հայագիտության ամենաառաջատար գիտնականներից մեկին՝ պրոֆեսոր Կարո Ղաֆադարյանին: Նրա ղեկավարությամբ Ա. Քալանթարյանն ստացել է հայագետ-պատմաբանի հիմնավոր կրթություն՝ մասնագիտանալով Հայաստանի միջնադարյան հնագիտության, պատմության ու վիմագրագիտության մեջ: Այդ շրջանում նա ակտիվորեն մասնակցել է իր ուսուցչի ղեկավարած՝ միջնադարյան Հայաստանի

հոշակավոր մայրաքաղաք Դվինի հնագիտական պեղումներին, որոնք և կանխորոշել են ապագա գիտնականի հետագա՝ ասպիրանտից մինչև պեղումների հմուտ ու բազմափորձ ղեկավարի ուղին: Դեռևս ասպիրանտական տարիներից Ա.Քալանթարյանն ակտիվորեն մասնակցել է նաև հնագիտական մի շարք նշանավոր հուշարձանների՝ Գառնիի, Արմավիրի, Արտաշատի պեղումներին: Իր մասնագիտությանն անմնացորդ նվիրված վաստակաշատ գիտնականն անձամբ ղեկավարել է Դվինի, Օշականի, Սպիտակի, Պտղնիի, Գոգարանի, Կոթիի արշավախմբերը:

1964թ. Քալանթարյանը որպես կրտսեր գիտաշխատող ընդունվել է ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հին և միջնադարյան հնագիտության բաժին: 1966 թ. հաջողությամբ պաշտպանել է «Դվինի նյութական մշակույթը 5-8-րդ դդ.» թեկնածուական թեզը:

1969-1971 թթ. եղել է Հայպետշինի հուշարձանների վերականգնման գիտաարտադրական արվեստանոցի գիտահետազոտական բաժնի վարիչը և գործուն մասնակցություն ունեցել հուշարձանների վերականգնման ու գիտական փաստաթղթերի կազմման աշխատանքներին: Այս շրջանում նա ղեկավարել է Տաթևի հուշարձանախմբի պեղումները, մասնակցել Դսեղի ազգագրական թանգարանի ստեղծման աշխատանքներին: 1986-1993 թթ. Արամ Քալանթարյանը ղեկավարել է հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի նորակառույցների հնագիտության բաժինը, որի խնդիրն էր հետևել, կորստից փրկել և ուսումնասիրել այն հուշարձանները, որոնք հայտնվում էին շինարարական հրապարակներում: Այս տարիներին էր, որ ի հայտ եկան Քալանթարյան գիտնականի կազմակերպչական մեծ ունակությունները: Նրա գործուն ղեկավարությամբ բաժինը կարճ ժամանակում վեր է ածվում ընդարձակ ենթակառուցվածքի և ինստիտուտում դառնում հզոր միավոր: Նրա մասնակցությամբ հանրապետության նորակառույցներում պայմանագրային եղանակով աշխատել է շուրջ 40 արշավախումբ, որի պեղումներով փրկվել են այնպիսի կարևորագույն հուշարձաններ, ինչպիսիք են Հին Շիրակավանը, Քուչակը, Հողմիկը, Քարաշամբը, Լճաշենը, Բերդը, Վերին Նավերը, Գետաշենը, Երնջատափը, Աքորին և այլն: Ա.Քալանթարյանի կենսագրության մեջ առանձնանում են Հնագիտության և ազգագրության ինստիտու-

տում նրա բեղուն ու տքնաջան տնօրինության տարիները (1993-2006 թթ.): 1990-ականներն անկախության, տնտեսական դժվարությունների այն տարիներն էին, երբ քայքայվում և փակվում էին գիտական կենտրոնները: Այս շրջանում Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում ոչ միայն կադրերի հոսք տեղի չունեցավ, այլև կազմակերպչական հմուտ ղեկավարման շնորհիվ զգալի չափով աշխուժացան գիտահետազոտական ու գիտագործնական աշխատանքները:

Ա.Քալանթարյանը միաժամանակ ինստիտուտին կից գործող գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհրդի նախագահն էր: Նրա ղեկավարությամբ խորհուրդը ծավալել է ակտիվ գիտագործնական աշխատանք, կազմակերպվել են տասնյակ ատենախոսությունների պաշտպանություններ: Ա.Քալանթարյանը նաև մի քանի այլ ինստիտուտների գիտական խորհուրդների անդամ էր, ղեկավարում էր հայագիտական թեմատիկ ծրագրերի փորձագիտական հանձնաժողովի աշխատանքները: Կյանքի վերջին տարիներին ԳԱԱ գիտահրատարակչական խորհրդի փոխնախագահն էր:

Մեծ է Քալանթարյանի վաստակը հայ միջնադարյան նյութական մշակույթի հետազոտման բնագավառում: Նրա մենագրությունները հատկապես նվիրված են Դվինի հնագիտական ուսումնասիրությանը, որտեղ միջնադարյան քաղաքն ուսումնասիրվում է իր բոլոր գործառույթներով՝ արհեստ, կենցաղ, առևտուր, մշակույթ և այլն: Մեկը մյուսի հետևից տպագրված մի շարք ուսումնասիրություններ նվիրված են քաղաքի ճարտարապետական հուշարձաններին, արհեստագործական կյանքի բոլոր դրսևորումներին՝ մետաղամշակությանը, խեցեգործությանը, ապակեգործությանը, ոստայնանկությանը և այլն: Ա.Քալանթարյանը ցույց տվեց, որ Դվինին վիճակված էր բացառիկ դեր խաղալ հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական, հոգևոր ու մշակութային կյանքում:

Գիտնականը բազմիցս զեկուցումներով հանդես է եկել հնագետների և պատմաբանների հանրապետական, նախկին միութենական ու միջազգային տարբեր գիտաժողովներում: Նրա աշխատանքները ճանաչում են գտել հայրենական և արտասահմանյան մասնագետների շրջանում:

1970 թ. «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները» մատենաշարով լույս է տեսնում «Դվինի նյութական մշակույթը 7-8 դդ.» մենագրությունը, որտեղ հեղինակը համապատասխան պարզաբանումներով ու հետևություններով ներկայացնում է ավատատիրական քաղաքի ամբողջական պատկերը՝ այն չհամարելով ավարտուն և վերջնական: Նա գրում է, որ ուսումնասիրությունը նախնական է և հետագայում՝ նորանոր գտածոներով հարստանալուց հետո, լրացումների ու պարզաբանումների կարիք կունենա, անշուշտ, դրանցից բխող եզրահանգումներով:

1976 թ. լույս է տեսնում Ա.Քալանթարյանի հեղինակած «Դվին I, Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964-1970 թթ.» հաշվետվություն-ուսումնասիրությունը: 1964-1970 թթ. անընդմեջ պեղումներ կատարելով քաղաքի այս հատվածում՝ նա մենագրության մեջ հանրագումարի է բերում հնագիտական արդյունքը՝ եզրակացություններն ամփոփելով համապատասխան բաժիններում: Հանգամանորեն ներկայացված են բացված մեծ կառույցի մանրամասները, շինարարական առանձնահատկություններն ու նյութերի թվագրությունը՝ VIII-IX դդ.: Արհեստների՝ մետաղամշակության, խեցեգործության, ապակեգործության, հախճապակեգործության բաժիններում հետազոտված առարկաները տեսակավորված են ըստ գործածական կերպի:

1982 թ. նա ռուսերեն հրատարակում է «Դվինի վաղ միջնադարյան կնքադրոշմները» մենագրությունը, որն ընդգրկում է Սասանյան տիրապետության ժամանակաշրջանի Հայաստանի (V-VII դդ.) նյութական մշակույթի կարևոր բնագավառներից մեկը՝ կնիքագործությունը: Դրանցով վավերացվում էին իրավական, առևտրական և պետական այլ կարգի փաստաթղթեր: Կիրառական արվեստի այս ճյուղը ներկայացված է Դվինում հայտնաբերված 41 կնքադրոշմներով: Հեղինակը Դվինի հավաքածուի բարձրարժեք լինելը հիմնավորում է շերտագրական որոշակի հորիզոններից (V-VII դդ.) հայտնաբերելու հանգամանքով, քանի որ աշխարհի բազմաթիվ թանգարաններում գտնվող հազարավոր նմուշների զգալի մասը պատահական գտածոներ են:

1991 թ. Ա.Քալանթարյանը «Միջնադարյան Դվին քաղաքը» թեմայով ատենախոսության համար, որը կարևոր ներդրում էր միջնադար-

յան Հայաստանի քաղաքների հնագիտական հետազոտությունների պատմության մեջ, ստանում է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

1970-80-ական թթ. Ս.Եսայանի հետ նա պեղումներ է իրականացնում Օշական գյուղի մերձակա Դիդի կոնդ հնավայրում: Այս նշանավոր հուշարձանի՝ 1971-1983 թթ. պեղումների արդյունքներն ամփոփվեցին «Օշական I» (ռուսերեն, Ս.Եսայանի համահեղինակությամբ) արժեքավոր աշխատության մեջ: Գրքում ներկայացված է մ.թ.ա. VII-VI դդ. բնորոշ հատակագծային, ծավալատարածական լուծումներով ամրոցը, որի վերին շերտում պահպանված միջնադարյան շինությունները (IV-VIII դդ.) հիմնադրել են Ամատունի նախարարները:

1988 թ. Հ.Ջանփոլադյանի համահեղինակությամբ Ա.Քալանթարյանը հրատարակում է «Հայաստանի առևտրական կապերը VI-XI-II դդ.» ռուսերեն աշխատությունը: Միջնադարյան Հայաստանն ուներ ապակու տեղական հարուստ արտադրություն: Գտնվելով արևելք-արևմուտք առևտրական բանուկ ճանապարհների՝ Հայաստանն այդ ուղիներով կապվում էր ժամանակի առևտրաարհեստագործական և մշակութային խոշոր կենտրոնների հետ: Այդ հանգամանքը նկատի առնելով՝ հեղինակները ձգտել են վեր հանել միջնադարյան Հայաստանի տեղն ու դերն այդ համատեքստում:

Նշանավոր գիտնականի վաստակը մեծապես գնահատվել է միջազգային գիտական շրջանակներում, ինչին նպաստեց նաև 1996 թ. Փարիզում Դվինի պատմությանն ու հնագիտությանը նվիրված «Մերձավոր Արևելքի քաղաքակրթությունը» մատենաշարով հրատարակված «Dvin Histoire et archaéologie de la vile medievale» ֆրանսերեն ստվարածավալ մենագրությունը: Աշխատության աղբյուրագիտական հենքը հնագիտական պեղումներն ու մատենագրական վավերագրերն են, որոնք լուսաբանում են քաղաքի պատմության մի շարք անհայտ և քիչ հետազոտված խնդիրներ: Դվինի հազարամյա պատմությունը (IV-XIII դդ.) պարբերացվել է հայ և օտար աղբյուրների հաղորդումների հիման վրա:

Ներածությունից և ութ գլուխներից բաղկացած աշխատությունը գիտական աշխարհին է ներկայացնում Դվինի ճարտարապետությունը, շերտագրությունը, դրամաշրջանառությունը, կնիքագործությունը

և քաղաքային զբաղմունքը՝ մետաղամշակությունը, խեցեգործությունը և ապակեգործությունը:

2005 թ. Հ. Մելքոնյանի համահեղինակությամբ Ա. Քալանթարյանը հրատարակել է «Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ.» ուսումնասիրությունը, որը գիտական արժեքին զուգահեռ կարևոր ձեռնարկ է բուհերի ուսանողության համար: Այն ընդգրկում է նշված թվականներին Հայաստանի տարածքում տարբեր դարաշրջանների հուշարձանների հնագիտական պեղումները, մեծ թվով նորահայտ հնավայրեր, ինչպես նաև հազեցած է ժամանակագրական սանդղակներով ու զբաղմունքային ստվարածավալ ցանկով:

Ա. Քալանթարյանի բեղուն գործունեության անքակտելի մասն են կազմում ավելի քան երկու տասնյակ գիտական ժողովածուների, անվանի հայագետների (Քաջբերունի, Աշխ. Քալանթար, Կ. Ղաֆաղարյան) աշխատությունների կազմումն ու խմբագրումը: Ա. Քալանթարյանը երկար տարիներ դասավանդել է ԵՊՀ-ում, ղեկավարել ասպիրանտների և հայցորդների գիտական թեմաներ՝ մեծապես նպաստելով կադրերի պատրաստման գործին:

Անգնահատելի է Ա. Քալանթարյանի դերը ինստիտուտի վերջին տարիների այնպիսի ուշագրավ հրատարակությունների գործում, ինչպիսիք են՝ «Գինին հայոց ավանդական մշակույթում» (2005 թ.) և «Հին Հայաստանի ոսկին» (2007 թ.): Ա. Քալանթարյանն իր կազմակերպչական հմտությամբ նպաստել է ինստիտուտի գիտական աշխատանքների վերընթացին: Համեստ, շիտակ բնավորության, ընկերներին օգնելու պատրաստակամության և գիտական վաստակի շնորհիվ նա ինստիտուտում մեծ հարգանք ու հեղինակություն էր վայելում: Վերջին տարիներին Ա. Քալանթարյանը ինստիտուտի տնօրենի խորհրդականն էր և գործուն մասնակցություն էր ունենում թե՛ ինստիտուտի գիտակազմակերպչական և թե՛ գիտահետազոտական աշխատանքներին: Ա. Քալանթարյանը մահացել է 2010 թ. մարտի 26-ին:

ԱՐԱՄ ԱՃՈՏԻ ՔԱՆԱՆԹԱՐՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ

Ծնվել է 1937 թ. օգոստոսի 25-ին Սուխում քաղաքում:

1954–1959 թթ. սովորել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում:

1960–1961 թթ. իբրև ավագ տնտեսագետ աշխատել է Սուխումի պետական վիճակագրական վարչությունում:

1961–1964 թթ. սովորել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում:

1966 թ. ստացել է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

1964–1969 թթ. աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում՝ իբրև կրտսեր գիտաշխատող:

1969–1971 թթ. աշխատել է ՀՍՍՀ պետշինի հատուկ գիտավերականգնողական արվեստանոցում՝ իբրև գիտահետազոտական բաժնի վարիչ:

1971 թ. վերադարձել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ և աշխատել իբրև կրտսեր գիտաշխատող:

1972 թ. աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում՝ իբրև ավագ գիտաշխատող:

1971–1983, 2002 թթ. ղեկավարել է Օշականի հնագիտական արշավախումբը:

1977–2009 թթ. ղեկավարել է Դվինի հնագիտական արշավախումբը:

1976–1979 թթ. ղեկավարել է Սպիտակի հնագիտական արշավախումբը:

1986–1993 թթ. աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում՝ իբրև նորակառույցների հնագիտության բաժնի վարիչ:

1991 թ. ստացել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

1993–2006 թթ. աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում՝ իբրև տնօրեն:

1996 թվականից դասավանդել է ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնում իբրև բաժնի պրոֆեսոր: Տարիներ ի վեր հանդիսացել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի պետական ավարտական քննությունների հանձնաժողովի նախագահ:

2004 թ. ղեկավարել է Պտղնիի հնագիտական արշավախումբը:

2006 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ:

2007–2008 թթ. ղեկավարել է Գոգարանի հնագիտական արշավախումբը:

2008–2009 թթ. ղեկավարել է Կոթիի հնագիտական արշավախումբը:

2008–2010 թթ. աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ գիտահրատարակչական խորհրդի նախագահի տեղակալ:

Մահացել է **2010** թ. մարտի 26-ին Երևանում:

АРАМ КАЛАНТАРЯН

Известный историк, археолог, член-корреспондент НАН РА Арам Ашотович Калантарян родился в 1937 году в семье спасшегося от геноцида и нашедшего прибежище в Абхазии учителя из Акна. Арам Калантарян прошел плодотворный путь беззаветно преданного науке заслуженного ученого. В 1954 году он поступил на исторический факультет Ереванского государственного университета, который закончил в 1959 году. В 1961-1964 гг. прошел аспирантуру при институте археологии и этнографии Академии наук по специальности археология у одного из ведущих арменоведов – профессора Каро Григорьевича Кафадаряна. Под его руководством Арам Калантарян прошел прекрасную школу историка-арменоведа широкого профиля. В указанный период он под руководством своего учителя принимал активное участие в раскопках прославленной столицы средневековой Армении-города Двина. Все это и предreshило будущее ученого, прошедшего путь от аспиранта до многоопытного ученого и искусного археолога. Начиная с аспирантских лет А. Калантарян активно участвовал в раскопках ряда известных памятников – Гарни, Армавира, Арташата. Он руководил археологическими экспедициями Двина, Ошакана, Спитака, Птгни, Гогарана, Коти.

В 1984 г. А. Калантарян поступает на работу в отдел древней и средневековой археологии института археологии и этнографии в качестве младшего научного сотрудника. В 1966 г. он успешно защищает кандидатскую диссертацию по теме «Материальная культура Двина V-VIII веков».

В 1969-1971 гг. А. Калантарян занимает должность заведующего научно-исследовательского отдела Научно-производственной реставра-

ционной мастерской при Госстрое Армении и принимает деятельное участие в восстановлении исторических памятников и создании научной документации. В этот период он руководил раскопками Татевского монастырского комплекса, участвовал в работах по созданию Дсехского этнографического музея.

В 1986-1993 гг. Арам Калантарян руководит отделом новостроек института археологии и этнографии, в задачу которого входили контроль, изучение и спасение исторических памятников, оказавшихся на территории строительных площадок. Именно в эти годы проявились большие организаторские способности А.Калантаряна. Под его активным руководством в короткое время отдел из нескольких сотрудников перерастает в обширную структуру и становится мощной единицей в институтском организме. С участием указанного отдела на новостройках республики на договорной основе было организовано около сорока экспедиций, которые, в результате раскопок, спасли для науки такие важные памятники, как Ширакаван, Кучак, Охмик, Карашамб, Лчашен, Лори берд, Верин Навер, Геташен, Ернджатап, Акори и др.

В научно-практической биографии А.Калантаряна особо выделяются годы его усердной и плодотворной работы на посту директора института археологии и этнографии (1993-2006). В 90-ые годы, в период кризиса и экономических трудностей, на грани уничтожения оказались многие научно-исследовательские центры. В указанные годы в институте не только не было утечки кадров, но и, благодаря особому организаторскому таланту директора, значительно оживились научные и практические работы. Калантарян одновременно являлся председателем действующего при институте специализированного совета по присуждению ученых степеней. Под его руководством совет развернул активную научно-практическую деятельность, организовывая защиты десятков диссертаций. А.Калантарян являлся членом научных советов нескольких институтов, руководил работами арменоведческих тематических программ, экспертной комиссии. В последние годы своей жизни А.Калантарян являлся заместителем председателя научно-исследовательского совета НАН РА.

Велика заслуга Калантаряна в области исследования армянской средневековой материальной культуры. Он является автором нескольких монографий, в частности, посвященных археологическому изучению Двина. В этих работах объектом специального изучения становится средневековый город со своими ремеслами, бытом, торговыми связями, культурой и др. А.Калантарян показывает, что Двин сыграл особую роль в политической, экономической, духовной и культурной жизни армянского народа.

В 1970 г. в серии «Археологические памятники Армении» вышла в свет его монография «Материальная культура Двина VII-VIII веков». В этой монографии перед автором стояла задача создания цельной картины феодального города на основе веских аргументаций и выводов.

В 1976 г. публикуется отчет-исследование А.Калантаряна «Двин I. Раскопки центрального квартала 1964-1970 годов». В ней А.Калантарян подытожил весь археологический материал раскопок, непрерывно проводимых в течение 1964-1970 гг., на указанном участке городища. В частности, описаны и исследованы части и детали «большого строения», а также дана датировка материала VIII-IX веками. В разделах, посвященных металлообработке, керамическому, стеклодельному и фаянсовому производству, предметы исследованы и классифицированы по их функциональному значению.

В 1982 г. он на русском языке публикует монографию «Раннесредневековые буллы Двина». Книга посвящена печатям – одной из важнейших отраслей материальной культуры Армении периода Сасанидского владычества (V-VII вв.). В Двине была найдена крупная коллекция булл в составе 41 экземпляра. Особая ценность двинской коллекции состоит в том, что она обнаружена в конкретной стратиграфической ситуации V-VII веков, в то время, как большая часть хранящихся в различных музеях мира многотысячных булл найдена случайно.

В 1990 г. А. Калантарян защищает докторскую диссертацию на тему «Средневековый город Двин», которая стала серьезным вкладом в изучение архитектуры средневековых городов Армении.

В 1970-80-ых годах А. Калантарян вместе с С. Есяном проводил раскопки на территории памятника Диди-конд по соседству с селением

Ошакан. Крепость на основе анализа объемно-пространственных решений датируется VII-VI вв. до н.э. В результате раскопок открыты также средневековые постройки, связанные с деятельностью князей Амагуни.

Результаты раскопок этого замечательного памятника были подытожены в ценной работе «Ошакан I» (на русском языке в соавторстве с С. Есаяном). В 1988 г. А. Калантарян вместе с Р. Джанполадян на русском языке издает книгу «Торговые связи Армении в VI-XIII вв.». В средневековой Армении стеклоделие имело богатые традиции. Располагаясь на оживленных, связывающих Восток с Западом, торговых путях, Армения имела контакты с крупными торгово-ремесленными и культурными центрами. Авторы книги стремились показать роль и место Армении в указанном контексте.

Заслуги выдающегося ученого по достоинству были оценены в международных научных кругах, чему особенно способствовало издание в 1996 г. в Париже на французском языке солидной монографии «Dvin®», посвященной истории и археологии Двина. Источниковедческой базой работы являются данные археологических раскопок и письменные источники, позволяющие осветить многие неисследованные проблемы, связанные с политической историей, архитектурой, градостроительством, денежным обращением, торговлей, ремеслами города. В книге дана также основная периодизация тысячелетней истории Двина.

В 2005 г. в соавторстве с У. Мелконяном А. Калантарян издал книгу «Археологические работы в Армении в 1990-2003 годах». Книга используется как практическое пособие для студентов. Она охватывает раскопки, проведенные в указанные годы на территории памятников различных эпох, а также вновь найденные памятники. Книга снабжена хронологической шкалой и большим списком литературы.

Неотъемлемой частью плодотворной деятельности А. Калантаряна стало редактирование и составление более двух десятков научных сборников и трудов выдающихся арменоведов (Качберуни, Аш. Калантара, К. Кафадаряна).

Ученый выступал с докладами на многих республиканских, бывших союзных и международных научных конференциях. Его работы нашли признание в кругах отечественных и зарубежных специалистов.

А.Калантарян долгие годы вел курсы по археологии и арменоведению в ЕГУ, руководил научными темами аспирантов и соискателей, способствуя тем самым подготовке научных кадров. Трудно переоценить роль А.Калантаряна в организации и составлении таких институтских научных изданий, как «Вино в традиционной культуре армян» (2005 г.) и «Золото древней Армении» (2007 г.) в качестве одного из авторов и редактора.

А.Калантарян ежедневно привносил свой научно-организаторский талант в рост научного потенциала всего коллектива института. Благодаря своему скромному и открытому характеру, готовности помочь своим коллегам и товарищам по работе, крупным заслугам в области науки, А.Калантарян пользовался большим уважением и авторитетом среди членов всего коллектива. В последние годы он был также консультантом директора института и проявлял активное участие в научной и организационной жизни института. А.Калантарян ушел из жизни 26-го марта 2010 года.

ОСНОВНЫЕ ДАТЫ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРАМА АШОТОВИЧА КАЛАНТАРЯНА

- 25-ое августа **1937** г. – родился в городе Сухуми.
- 1954–1959** гг. – годы учебы на историческом факультете ЕГУ.
- 1960–1961** гг. – работал старшим экономистом в Сухумском государственном статистическом управлении.
- 1961–1964** гг. – учился в аспирантуре при институте археологии и этнографии АН Арм. ССР.
- 1966** г. – получил степень кандидата исторических наук.
- 1964–1966** гг. – работал младшим научным сотрудником института археологии и этнографии.
- 1969–1971** гг. – работал зав. отдела в реставрационной мастерской при Госстрое Арм. ССР.
- 1971** г. – вернулся на работу в институт археологии и этнографии.
- 1971–1983, 2002** гг. – руководил ошаканской археологической экспедицией.
- 1977–2009** гг. – руководил двинской археологической экспедицией.
- 1976–1979** гг. – руководил спитакской археологической экспедицией.
- 1983–1993** гг. – занимал должность зав. отдела новостроек института археологии и этнографии.
- 1991** г. – получил ученую степень доктора исторических наук.
- 1993–2006** гг. – занимал должность директора института археологии и этнографии.
- 1996–2010** гг. – преподавал на кафедре археологии и этнографии ЕрГУ.
- 2004** г. – руководил птгнийской археологической экспедицией.
- 2006** г. – избрался член-корреспондентом НАН РА.
- 2007–2008** гг. – руководил гогаранской археологической экспедицией.
- 2008–2009** гг. – руководил котийской археологической экспедицией.
- 2008–2010** гг. – работал заместителем председателя научно-издательского цовета НАН РА.
- 26-го марта **2010** г. скончался в Ереване.

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ СПИСОК ТРУДОВ

1964

1. Նորահայտ պաշտամունքային կոթողներ Գեղամա լեռներում, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», Եր., 1964, №8, էջ 85-88 (հեղինակակից՝ Լ. Բարսեղյան, Ժ. Խաչատրյան):

Գեղամա լեռներում 1909 թ. ականավոր հետազոտողներ Ն. Մառի և Յա. Սմիռնովի կողմից «վիշապ» անվանված ձկնակերպ կոթողների հայտնաբերումն այդօրինակ հուշարձանների վերաբերյալ բազմաթիվ տեսակետների ու տեսությունների հիմք դարձավ: Հայագիտության համար առանձնապես հետաքրքիր է այն, որ այս պաշտամունքային կոթողները Հայկական լեռնաշխարհից դուրս չեն հանդիպում: 1963 թ. Գեղամա լեռների բարձրադիր շրջաններում նոր կոթողների հայտնաբերման և ուսումնասիրման նպատակով արշավախումբ ստեղծվեց: Հայտնաբերվեցին բազալտից և անդեզիտից հինգ նոր կոթողներ, որոնց վրա քանդակված են եզան և ձկան գլուխների մանրամասն պատկերներ: «Վիշապների» ուսումնասիրությունը և թվագրության հստակեցումը մինչ օրս հայագիտության կարևոր խնդիրներից են:

2. Զվարթնոցի միջնադարյան խեցեղենը, ՊԲՀ, Եր., 1964, №4, էջ 225-230 (հեղինակակից՝ Գ. Կարախանյան):

Հոդվածում ներկայացված է Զվարթնոցի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված և հուշարձանի թանգարանում պահվող խեցեղենը: Այն բաժանված է հետևյալ խմբերի՝ շինարարական, հասարակ և ջնարակապատ: Զվարթնոցի թանգարանում հատկապես շատ են հարթ և կիսակլոր կղմինդրի օրինակները, որոնք հիմնականում նման են Հայաստանի տարբեր հնավայրերից հայտնաբերվածներին: Հատկապես ուշագրավ է մարդու դիմապատկերով ճակտոններից մեկը: Հայտ-

նաբերված կարասները, կճուճները, սափորները, ճրագները, սնդկամաններն ու խուփերը լրացնում են Դվինի և Անիի նմանատիպ անոթների ցանկը:

Ջնարակապատ խեցեղենի օրինակները թվագրվում են IX-XIIIդդ.՝ իրենց զուգահեռներն ունենալով Դվինում, Անիում, Գառնիում: Նյութի քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Զվարթնոցը եղել է խեցեղենի արտադրության առանձին կենտրոն:

1965

3. Պաշտամունքային անոթ Դվին քաղաքի պեղումներից, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», Եր., 1965, №2, էջ 95-97:

Հոդվածը վերաբերում է 1961թ. Դվինի Միջնաբերդում պեղումների ժամանակ հայտնաբերված կավե փոքրիկ սրվակին, որը բերված է Զմյուռնիայից կամ նրան հարող շրջաններից: Կաղապարով պատրաստված անոթի երկու կողերին պատկերված է Անդրեաս առաքյալը, ինչը վկայում է նաև անոթի վրայի արձանագրությունը: Նմանատիպ անոթները վաղ միջնադարում շատ տարածված էին Բյուզանդական կայսրության սահմաններում և նախատեսված էին սրբազան ջուր կամ ձեթ տեղափոխելու համար: Հավանաբար հիշյալ անոթն այդպես է հասել Դվին: Այն հայտնաբերվել է V-VI դդ. թվագրվող շերտից:

4. Պաշտպանական սպառազինությունը վաղմիջնադարյան Հայաստանում, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», Եր., 1965, №10, էջ 68-74:

Հենվելով հնագիտական գտածոների, առաջին հերթին՝ Դվինից պեղված նյութերի և մատենագրական վկայությունների վրա, հեղինակը տալիս է հայկական միջնադարյան որոշ զինատեսակների, պաշտպանական զրահների տիպաբանությունը, ներկայացնում դրանց թվագրությունը՝ կապելով տարածաշրջանի համանման նյութերի հետ: Դվինից հայտնի զինատեսակների ժամանակագրական սահմանները որոշվում են ուղեկցող նյութի օգնությամբ: Հեղինակի կարծիքով միջնադարում գեների արտադրության հիմնական ավանդույթները ծագում են ավելի վաղ ժամանակներից, մասնավորապես ուրարտական շրջանից:

5. Զենքերը 5-8-րդ դդ., ՊԲՀ, Եր., 1965, №5, էջ 241-248:

Պեղումներով հայտնաբերված զենքի և հայկական միջնադարյան մատենագրական աղբյուրների քննությամբ ճշտվում է վաղմիջնադարյան զինատեսակների թվագրությունը: Հոդվածում ներկայացված են հարձակողական զենքերը: Առաջարկվում է նետապալքների նոր դասակարգում՝ եռանիստ, ճանկավոր, ռոմբաձև, ձվաձև, քառանիստ: Նիզակները ևս բաժանված են մի քանի տեսակների: Փորձ է արվել նկարագրելու պեղումներով դեռևս չհայտնաբերված, բայց մատենագրությունից հայտնի զենքի տեսակները, դրանց օգտագործման ձևերը:

1967

6. Раскопки центрального квартала гор. Двина (1964-1965 гг.), ИФЖ, Ер., 1967, №1, стр. 214-221:

1964թ. պեղումները Կենտրոնական թաղամասում իրականացվել են Կաթողիկե եկեղեցուց արևմուտք: Երկու տարվա ընթացքում բացվել են մոնումենտալ կառույցի հյուսիսային, հարավային և արևմտյան պատերը: Շինությունն ունի 31մ երկարություն, պատերի հաստությունը 1,35մ է, իսկ պահպանված բարձրությունը՝ 60-80 սմ: Կառույցը կազմված է սյունասրահից (7×7 մ) և տնտեսական նշանակության սենյակներից: Այս սենյակներում պեղվել են տնտեսական հորեր, որոնցում հայտնաբերված հարուստ և բազմազան հնագիտական նյութերը թվագրվում են VIII-IX դդ.: Հիշյալ կառույցը հավանաբար կործանվել է IX դ. երկրաշարժից:

7. Որոտնավանքի խեցեղենը, ԼՀԳ, Եր., 1967, №4, էջ 67-76:

Որոտնավանքի Սբ Կարապետ եկեղեցու՝ երկրաշարժից փլված ծածկի շաղախի մեջ միջնադարում դրվել են տարատեսակ խեցանոթներ՝ թաղի վրա ընկնող ծանրությունը թեթևացնելու նպատակով: Հոդվածը նվիրված է հիշյալ խեցեղենի հետազոտմանը: Որոտնավանքի խեցեղենը բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ շինարարական և կենցաղային: Վերջինս ստորաբաժանվում է հետևյալ տիպերի՝ կարասներ, կճուճներ, սափորներ, կժեր, ձձումներ, կովկիթներ, տաշտեր: Քանի որ պատմագրությունից հայտնի է եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականը (1007 թ.), ապա Որոտնավանքի խեցեղենը կարող է համեմատական կարևոր նյութ դառնալ այլ հուշարձաններից հայտնի նմանատիպ անոթների թվագրությունը հստակեցնելու առումով:

1968

8. Ампула с изображением св. Андрея из Двина, СА, М., 1968, №1, стр. 274-276:

Դվին մայրաքաղաքի պեղումներով հայտնաբերված իրերի թվում առանձին, յուրահատուկ խումբ են կազմում պաշտամունքային նշանակության գտածոները: Հետաքրքիր են հատկապես ներմուծված իրերը, որոնք խոսում են քրիստոնյա աշխարհի հետ Դվինի սերտ կապերի մասին: Նմանօրինակ գտածոներից է սուրբ ջրի տեղափոխման համար նախատեսված փոքր անոթը՝ Սբ Անդրե ստաքյալի պատկերով և հունարեն արձանագրությամբ: Անոթը հայտնաբերվել է 1961թ. Միջնաբերդի գագաթի պեղումների ժամանակ և, ամենայն հավանականությամբ, փոքրասիական ծագում ունի: Սրբերին նվիրված նման անոթները լայն տարածում ունեին Բյուզանդական կայսրության ողջ տարածքում և թվագրվում են V-VI դդ.:

1969

9. Հնագիտական հազվագյուտ հայտնագործություն Սևանի ավազանից, ԼՀԳ, Եր., 1969, №4, էջ 75-77 (հեղինակակից՝ Ժ. Խաչատրյան):

1968թ. Մարտունու շրջանի Ներքին Գետաշեն գյուղում հետախուզական շրջագայություն կատարելիս հեղինակները մասնավոր անձից ձեռք են բերել հողային աշխատանքների ժամանակ պատահականորեն հայտնաբերված գունազարդ մի կնուճ: Անոթի վրա պատկերված է կենդանիների հետապնդման տեսարան: Ձևով և կատարման տեխնիկայով այն նման է Հայաստանի տարբեր շրջաններից հայտնի մ.թ.ա. XVIII-XVI դդ. թվագրվող անոթներին: Հրատարակման ժամանակ անոթն իր զարդամոտիվներով եզակի էր, ինչի համար էլ դարձել է առանձին քննարկման առարկա:

10. Դվին քաղաքի վաղմիջնադարյան շերտագրության հարցի շուրջ, ԼՀԳ, Եր., 1969, №5, էջ 57-67:

Դվին հնավայրում երկար տարիներ իրականացված պեղումները հնարավոր են դարձնում որոշակի դիտողություններ կատարել միջնադարյան քաղաքի շերտագրության վերաբերյալ՝ ելնելով գրավոր աղ-

բյուրներից, շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկություններից ու հնագիտական նյութի ընձեռած հնարավորություններից: Ըստ այդմ, Դվին քաղաքի վաղմիջնադարյան շերտագրությունն ունի երեք շինարարական փուլ: Առաջին շրջան՝ IV-V դդ., Կաթողիկե եկեղեցու շինարարություն, երկրորդ՝ V-VII դդ., Կաթողիկե եկեղեցու վերանորոգում, և երրորդ՝ VIII-IX դդ., բնութագրվում է արաբական տիրապետության շրջանին բնորոշ հում մեծ աղյուսներով կառուցված շինությունների մնացորդներով:

11. Սովետական Հայաստանի պատմաճարտարապետական հուշարձանների քարտեզ-ուղեցույց (տեքստը նաև՝ ռուս., անգլ., ֆր., գերմ.), Եր., 1983, պոլիգրաֆկոմբինատ:

Քարտեզ-ուղեցույցում ներկայացված է Խորհրդային Հայաստանի քարտեզը, որտեղ նշված են առավել նշանավոր պատմաճարտարապետական և հնագիտական հուշարձանները (պատկերագրություններով): Հուշարձանները ներկայացված են ըստ այդ ժամանակի Հայաստանի տարածքային բաժանումների՝ շրջանների: Քարտեզ-ուղեցույցն ունի նաև տեքստ, որտեղ հուշարձանները ներկայացված են ըստ ժամանակագրության՝ մ.թ.ա. VI-IV հազարամյակից մինչև միջնադարյան հայկական ճարտարապետության նշանավոր կոթողները: Քարտեզը վերահրատարակվել է մի քանի անգամ տարբեր լեզուներով:

1970

12. Դվինի նյութական մշակույթը IV-VIII դդ., ՀՀՀ 5, Միջնադարյան հուշարձաններ, պրակ I, Եր., 1970, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 64 էջ:

Հեղինակն այս աշխատությամբ փորձել է հնագիտական, մատենագիտական նյութի հենքի վրա ներկայացնել Դվինի վաղ միջնադարի նյութական մշակույթը: Գրքում առաջին անգամ քննվում են վաղմիջնադարյան ավատատիրական քաղաքի ձևավորման ու զարգացման խնդիրները:

Ուսումնասիրության առաղձը հնագիտական է և քաղաքի բազմաճյուղ արհեստագործությունը ներկայացնում է բոլոր դրսևորումներ-

րով: Քաղաքային կյանքի (տնտեսություն, արհեստագործություն) զարգացումը ենթադրում էր նաև առևտրամշակութային ընդգրկուն կապեր հարևանների հետ: Ա.Քալանթարյանը ներկայացրել է ավատատիրական քաղաքի կենսագործունեությունը՝ այն չհամարելով ավարտուն ու վերջնական: Նա արձանագրում է, որ ուսումնասիրությունը նախնական է և կարիք ունի հետագա լրացումների ու պարզաբանումների, որոնք կհենվեն նորանոր գտածոների և դրանցից բխող եզրահանգումների վրա: Աշխատանքն ունի համառոտ ակնարկ քաղաքի հիմնադրման, տեղադրության և պատմաքաղաքական կացության վերաբերյալ: Առանձնակի վերաբերմունքի են արժանացել բոլոր այն ուսումնասիրությունները, որոնք անդրադարձել են քաղաքի պատմությանը, ճարտարապետական հուշարձաններին և հնագիտական գտածոներին: Նյութական մշակույթ բաժնում տեսական վերլուծության են ենթարկվել հնագիտական գտածոները՝ մետաղ (աշխատանքի գործիքներ, զենք, զարդեր, սպասք և այլն), խեցեղեն և ապակի: Կատարված է նյութի կիրառական տեսակավորում, դասակարգում և թվագրում: Քննարկվել են նաև տեխնիկական բոլոր այն հնարները, որ կիրառել են հայ արհեստավորները:

1971

13. Դվինի Կենտրոնական թաղամասի մետաղե իրերը, ԼՀԳ, Եր., 1971, №6, էջ 62-67:

Հոդվածում ներկայացված են 1964-1968 թթ. Դվինի Կենտրոնական թաղամասի պեղումներով հայտնաբերված մետաղե իրերը: Դրանց ուսումնասիրությունը կարևոր է նախորդ շրջանի համեմատ VIII-IX դդ. Հայաստանի մետաղամշակության զարգացման աստիճանը և առանձնահատկությունները հասկանալու առումով: Երկաթե և բրոնզե իրերի թվում ներկայացված են աշխատանքային գործիքներ (ունեղի, բրիչ, գդալիկ, հալոց, դուր), զարդեր (մատանիներ, օղեր, կախիկներ), զենքեր (թրերի բեկորներ, տարբեր տեսակի նետապլաներ, նիզակներ), ճարմանդներ, զարդագամեր, սանձի մասեր և այլն:

14. ԴՎԻՆԻ IX դարի ջնարակած խեցեղենի հարցի շուրջը, ՊԲՀ, Եր., 1971, №1, էջ 263-271:

Հողվածում քննարկվում են ԴՎԻՆԻ ջնարակած խեցեղենի արտադրության հետ կապված որոշ հարցեր, որոնք հնարավոր է կատարել հուշարձանի հնագիտական հստակ շերտագրության շնորհիվ: Ջնարակած խեցեղենը բաժանված է երկու մեծ խմբի՝ տեղական և ներմուծված: Տեղական ջնարակած խեցեղենն իր հերթին բաժանված է բազմազույն, միազույն և անզոբով նկարազարդված տեսակների: Ներմուծված խեցեղենի մասին եզրակացություններն արված են ինչպես նախորդ ուսումնասիրությունների համադրության, այնպես էլ հեղինակի անձնական դիտարկումների հիման վրա: Հեղինակը ԴՎԻՆԻ ջնարակած խեցեղենը քննարկել է մերձավորարևելյան արհեստագործական կենտրոնների արտադրանքի համատեքստում՝ եզրակացնելով, որ այն ոչ միայն չի զիջել, այլև ընթացել է վերջիններիս համաքայլ:

15. Եղվարդի Աստվածածին եկեղեցու հախճաասալերը, ՊԲՀ, Եր., 1971, №4, էջ 277-281 (հեղինակակից՝ Ա. Ժամկոչյան):

1969թ. Եղվարդի Սբ Աստվածածին կրկնահարկ եկեղեցու վերականգնման ժամանակ հանվել են վեղարի տակ՝ թմբուկի վերին շարքի քարերի մեջ, տեղադրված հախճաասալերը, որի շնորհիվ հնարավոր եղավ դրանց ուսումնասիրությունը: Հախճաասալերը տարբեր են՝ քառակուսի, աստղաձև ու բազմանիստ: Դրանք արձանագիր են, ունեն բուսական, երկրաչափական ու կենդանական ճոխ հարդարանք, թվագրվում են XIII-XIV դդ. և չեն վերաբերում եկեղեցու նախնական կառուցմանը: Հախճաասալերը թմբուկի պատերի մեջ ագուցվել են XVIII դ. կատարված վերակառուցման ժամանակ:

1972

16. Մարտունու և Վարդենիսի շրջանների անտիկ և միջնադարյան հուշարձանները, ԼՀԳ, Եր., 1972, №1, էջ 58-67 (հեղինակակից՝ Ժ. Խաչատրյան):

Մարտունու և Վարդենիսի շրջանների հուշարձանների հայտնաբերման ու ուսումնասիրման նպատակով 1968թ. գիտարշավ կազմակերպվեց այդ շրջաններ: Հատկապես ուշագրավ էին Լիճք և Վերին

Գետաշեն գյուղերում արշավախմբի հայտնաբերած դամբարանադաշտերը՝ սալարկղային, կարասային, կավե դագաղներում կատարված թաղումներով, որոնք վկայում են անտիկ շրջանում Սևանի ավազանի խիտ բնակեցվածությունը և սերտ կապը հարակից շրջանների հետ, որոնք հարուստ են նաև միջնադարյան հուշարձաններով: Դրանցից են Մաքենիսը և Կոթը, որոնք տարանցիկ կետեր են եղել Դվին-Պարտավ առևտրական ճանապարհին: Խոշոր բնակավայրերի հետքեր են պահպանվել նաև Ծովինար, Ալուչալու, Վարդենիկ գյուղերի շրջակայքում:

1974

17. Տաթևի վանքի զանգերը և նրանց արձանագրությունները, Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա, Եր., 1974, էջ 115-119:

Տաթևի նշանավոր վանական համալիրում 1969թ. պեղումների ժամանակ գլխավոր Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան հատվածում հայտնաբերվել է երկու զանգ, որոնցից մեկն ունի ալիքաձև զարդագոտի: Դրանք պղնձից են, կաղապարներում ձուլված: Զանգերն ունեն արձանագրություններ, որոնց համաձայն՝ Սյունիքի մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով պատրաստվել են 1302 և 1304թթ.: Հայկական աղբյուրներում ու վիմագրերում զանգակատների կառուցման և զանգերի մասին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել: Տաթևի զանգերի արձանագրություններին անդրադարձել են Ղ. Ալիշանը, Ս. Փափագյանը, Ե. Լալայանը, Ս. Բարխուդարյանը, սակայն կան որոշ անճշտություններ: Հողվածում բերված են արձանագրությունների ամբողջական վերծանումները:

18. К вопросу о способах изготовления керамики в средневековой Армении. Арх. памятники феодальной Грузии, II, Тб., 1974, стр. 280-291.

1968թ. Դվինի հնավայրում հայտնաբերվել են խեցեղենի խոտան և թրծման ժամանակ օգտագործվող եռոտանիներ: Տարածքի ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ խեցեգործական արտադրանքի արհեստանոցներն այստեղ են կենտրոնացված եղել: Նյութը հնարա-

վորություն է տվել քննարկելու խեցեղենի պատրաստման ու ջնարակման եղանակները: Հայտնաբերված արհեստանոցները գտնվում են պատմական քաղաքի հարավարևմտյան թաղամասերում՝ պարիսպների մոտ, որով հեշտանում էին ջրամատակարարումը և ջրահեռացումը: Խեցեղենի պատրաստման համար օգտագործվել է խոշորահատիկ և մանրահատիկ կավ, որը թրծելուց հետո համապատասխանաբար ստանում էր կարմիր և դեղին գույն: Նախնական ցածր ջեռմաստիճանում թրծելուց հետո անոթները պատվել են անգորով, որը մակերեսը դարձնում էր ավելի հարթ, իսկ ներկելու դեպքում՝ ավելի վառ երանգների: Նախշերը ևս արվում էին անգորապատումից հետո: Ջնարակը քսելուց հետո անոթները դարձյալ թրծվում էին:

1975

19. Դվինի Կենտրոնական թաղամասի IX դարի հասարակ խեցեղենը, ՊԲՀ, Եր., 1975, №1, էջ 239-247:

Հոդվածում քննության է առնված IX դ. խեցեղենը, որը կարծես անցումային փուլ է նախորդ և հաջորդ ժամանակաշրջանների միջև: Վաղ միջնադարում խեցեգործության մեջ նկատվող անկումը պայմանավորված էր արտադրական հին հարաբերությունների և քաղաքների անկումով: VIII դ. վերջից արհեստանոցային արտադրության մեջ նկատվում է որոշակի աշխուժացում, ինչն արտահայտվում է ջնարակած խեցեղենի լայն կիրառմամբ: Դվինի IX դ. խեցեղենը ճշգրիտ թվագրվում է հայտնաբերված դրամներով: Իրանք, ըստ ձևերի և կիրառության, բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ լայնաբերան կժեր, սափորներ, կճուճներ, քրեղաններ, ծորակավոր անոթներ, խուփեր, ձիթաճրագներ և այլն:

20. Դվինի Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1971-1973, ԼՀԳ, Եր., 1975, №7, էջ 89-99:

Հեղինակը ներկայացնում է հաշվետու տարիներին Դվինի Կենտրոնական թաղամասում բացված կարևորագույն հուշարձաններից մեկի՝ V դ. պալատական կառույցի պեղման մանրամասները: Լուրջ ընդհանրացումներ են արվել այս շինության կիրառական նշանակության, կառուցման և ավերման մանրամասների վերաբերյալ: Դեռևս անավարտ պեղումների վրա հիմնված մեկնաբանությունները հե-

տագայում հաստատվեցին նոր տվյալներով, և քաղաքի Կենտրոնական թաղամասի այս հատվածը ներկայացավ որպես հայոց պատմության մի դրվագի՝ Դվինում կաթողիկոսարան հիմնելու, ապա այն զրադաշտական մեհյանի վերածելու ուշագրավ պատմության խոսուն վկա: Միջնադարյան հնագիտության համար կարևոր են հողվածում ներկայացված շերտագրական հետազոտությունները:

21. Նոր նյութեր Թումանյանի շրջանի պատմական հուշարձանների, ԼՀԳ, Եր., 1975, №9, էջ 93-99:

1969 թ. հուշարձանների վերականգնման հատուկ արվեստանոցի արշավախումբը հետազոտական աշխատանքներ է կատարել Թումանյանի շրջանում: Դսեղ, Չկալով, Մարց, Լորուտ և այլ գյուղերում ուսումնասիրվել է շուրջ 75 հուշարձան: Հետախուզվել են ինչպես բրոնզեդարյան հուշարձանները՝ ամրոցներ, դամբարանադաշտեր, այնպես էլ միջնադարյան համալիրները, գյուղատեղիները, գերեզմանոցներն ու խաչքարերը: Դսեղ և Մարց գյուղերի շրջակա հուշարձանները հիմնականում կապվում են Մամիկոնյանների տան վերջին շառավիղների անվան հետ, ովքեր XIII դ. այստեղ շինարարական լայն գործունեություն են ծավալել: Նրանք Դսեղում կառուցել են Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանքը, Մարցի Իգատակի եկեղեցին: Հետազոտված տարածքը հայտնի է խաչքարային ինքնատիպ մշակույթով: Այս հուշարձանների ուսումնասիրության շնորհիվ հավաքվել են նաև վիմագրական նյութեր: Արշավախումբը կատարել է չափագրական աշխատանքներ, հուշարձանների անձնագրավորում:

22. Նոր մոնումենտալ շինության պեղումները Դվինում, հայ արվեստի ու ճարտարապետության պրոբլեմներին նվիրված նստաշրջան, Եր., 1975, էջ 21-22:

1971-1974 թթ. Դվինի Կենտրոնական թաղամասում Մայր տաճարից հարավ-արևմուտք գտնվող այունազարդ դահլիճի բացումը խիստ կարևոր նշանակություն ունեցավ Դվինի պատմության ուսումնասիրության համար: Այս նորահայտ շինությունը հնարավորություն տվեց վերանայելու Դվինի աշխարհիկ ճարտարապետական կառույցների, մասնավորապես VII դ. կաթողիկոսական պալատի կառուցման ստույգ թվականը:

**23. Դվին I, Կենտրոնական թաղամասի պեղումները
1964-1970 թթ., եր., 1976, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 115 էջ:**

Դվինի Կենտրոնական թաղամասը V-IX դդ. եղել է քաղաքի վարչաքաղաքական և հոգևոր կենտրոնը: Տարիներ շարունակ այն ճարտարապետների ու հնագետների կողմից գիտական հանրությանն է ներկայացվել եռանավ և միանավ եկեղեցիների, ինչպես նաև կաթողիկոսական պալատի համալիր կառույցների ամբողջական պատկերով:

1964-1970 թթ. անընդմեջ պեղումներ կատարելով քաղաքի այս հատվածում՝ հեղինակը հանրագումարի է բերել հնագիտական արդյունքը՝ եզրակացություններն ամփոփելով համապատասխան բաժիններում: Հանգամանորեն ներկայացված են բացված մեծ կառույցի մանրամասները, շինարարական առանձնահատկություններն ու նյութերի թվագրությունը՝ VIII-IX դդ.: Աշխատությունը բաղկացած է մետաղամշակություն, խեցեգործություն, սպակեգործություն և հախճապակեգործություն բաժիններից, որոնցում ըստ գործածական կերպի, հետազոտվել են վերոհիշյալ արհեստների նմուշները: Առանձին դեպքերում իրերը նկարագրվել են մանրամասնորեն, նշվել են գործածության ժամանակը, այլ հուշարձաններից հայտնաբերված զուգահեռները: Խեցեղենը ներկայացված է առանձին խմբերով ու ենթախմբերով: Հասարակ խեցեղենի դասակարգման հիմքում դրվել է ոչ միայն որակական հատկանիշների, այլև անոթների որոշ չափորոշիչների հաշվառում՝ դրանցից բխեցնելով այս կամ այն խեցեգործական կենտրոնը որոշելու ամփոփիչ հետևությունները: Հայտնաբերված հախճապակին հիմնականում ներմուծված է: Շարադրանքում հիմնավորվել են դրանց ծագման ակունքները՝ Իրան, Իրաք, Եգիպտոս: Ապակեգործությունը լուսաբանող բաժնում առարկաները ներկայացված են համակողմանի քննությամբ՝ հաշվի առնելով դրանց կիրառական նշանակությունը, հաճախ հիմնավորումն իրականացվել է մատենագրական վկայություններով:

Կենտրոնական թաղամասի պեղումներին նվիրված այս հետազոտությունը կարևոր նշանակություն ունի հայոց մայրաքաղաք Դվինի պատմական մի փուլի (VIII-X դդ.) տնտեսական և առևտրամշակութային կյանքի մասին գաղափար կազմելու համար:

24. Стекланные сосуды из Двина, АО 1975 г., М., 1976, стр. 508-509 (соавтор: Р. Джанполадян).

Հեղինակները ներկայացրել են Դվինի Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված երկու կոտրատված ապակե բաժակներ, որոնք գեղարվեստական ու տեխնիկական մշակման հետաքրքիր նմուշներ են: Դրանցից մեկը բաց կապտավուն թափանցիկ ապակուց անոթ է՝ հարթ հատակով և գլանաձև իրանով, մյուսն անգույն ապակուց է և ունի փորագիր զարդեր: Նյութի համեմատական վերլուծությունը ցույց է տվել, որ այս բաժակները հարդարանքով, ապակու որակով ու մշակմամբ տարբերվում են Դվինի տեղական ապակեգործական արտադրանքից և ներմուծված են մերձավորարևելյան որևէ երկրից:

25. Позднеурартское погребение Ошаканского могильника, ИЖФ, Ер., 1976, №3, стр. 268-275 (соавтор: С. Есаян).

Աշտարակի շրջանի Օշական գյուղի կենտրոնում բարձրացող և տեղացիների կողմից Դիդի կոնդ անվանվող բլրի լանջերին գտնվում են տարբեր դարաշրջանների դամբարանադաշտեր: Հոդվածում քննված է ուշագրավ դամբարաններից մեկը, որտեղ հայտնաբերվել է 27 կմախք: Հետաքրքիրն այն է, որ յուրաքանչյուր կմախքի տակ դրված է եղել հատուկ կոտրված կավե սարկոֆագի բեկոր: Այս գտածոյի հիման վրա կարելի է փաստել, որ արդեն VI դ. սկզբից սովորույթ է դառնում հանգուցյալներին կավե սարկոֆագներում թաղելը: Քանի որ դամբարանում այդքան շատ սարկոֆագ հնարավոր չէր տեղավորել, ուստի այդ բեկորներով կավե սարկոֆագների պատրանք են ստեղծել: Դամբարանից հայտնաբերված հնագիտական նյութերը բաղկացած են խեցեղենից, զենքից ու զարդերից, որոնց հիման վրա թաղումը թվագրվում է մ.թ.ա. VII-VI դդ.:

26. Античный некрополь Ошакана, ВОИ, 1976, Ер., №12, стр. 27-40 (соавтор: С. Есаян).

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը 1971 թ.-ից սկսած Օշական գյուղի Դիդի կոնդ հնավայրում պեղումներով բացել է ուրարտական ամրոց և վաղմիջնադարյան բնակավայր: Բլրի լանջերը, որտեղ գտնվում է հուշարձանը, ծածկված են տարբեր դարաշրջանների դամբարաններով: Հոդվածը նվիրված է անտիկ դամբարանադաշ-

տին: Հայտնաբերված դամբարանները բացահայտեցին կառուցողական մի շարք առանձնահատկություններ, հիշյալ շրջանի թաղման նոր տեսակներ և հարուստ հնագիտական նյութեր (խեցեղեն, աշխատանքային գործիքներ, զարդեր, կնիքներ):

27. Античный могильник Ошакана, XIV международная конференция античников Социалистических стран, «Эйрене», тез. док., Ер., 1976, стр. 149-150 (соавтор: С. А. Есаян).

Զեկույցը նվիրված է Օշականի անտիկ դամբարանադաշտում Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի պեղումներին: Դամբարանները հիմնականում քարաբլկոյային են, հանդիպում են նաև կրոմլեխներ և կարասային թաղումներ: Դամբարաններից հայտնաբերվել են հարուստ հնագիտական նյութեր, այդ թվում՝ խեցեղեն անոթներ, զենքեր, զարդեր: Հատկապես ուշագրավ են երկու պատկերակիր կնիքները: Պեղումներով հստակեցվել է, որ անտիկ շրջանում Օշականի բնակիչները թաղումները կատարել են տարբեր տիպի կառույցներում և միմյանցից տարբեր թաղման ծեսով, որը հավանաբար պայմանավորված էր բնակչության սոցիալական շերտավորվածությամբ:

28. Раскопки в Ошакане, АО 1978 г., М., 1979, стр. 520-521 (соавторы: С. Есаян, Л. Биягов, А. Пилипосян).

Օշականում 1978թ. պեղումները կենտրոնացվել են մ.թ.ա. VII-V դարերի պալատական համալիրների շրջակայքում: Բացվել են համալիրի երկրորդ մուտքը, բակից մուտք տանող չորս դռներն ու երեք փոխկապակցված սենյակներ: Համալիրի գրեթե բոլոր հատվածներում, հատկապես դռների և օջախների մոտ հայտնաբերվել են ֆալիկ կոթողներ, պտղաբերությանը նվիրված կուռքեր և մարդու տուֆակերտ երկու քանդակ:

Մ.թ.ա. IV-III դդ. սահմանագծին ավերված համալիրի տեղում առաջանում է անտիկ դամբարանադաշտ, ինչի մասին վկայում են այդ շրջանին վերաբերող թաղումները:

29. *Раскопки Двинской экспедиции, АО 1978 г., М., 1979, стр. 521 (соавторы: Н. Акопян, А. Жамкочян, Ф. Бабалян, Г. Кочарян).*

Հողվածն ամփոփի ներկայացնում է Դվինի 1978 թ. պեղումների արդյունքները: Կենտրոնական թաղամասում բացվել է V դ. կաթողիկոսական պալատի արևմտյան թևին կից շինությունը: Հարավային բուրգի և Միջնաբերդի արևմտյան լանջի պեղավայրերում աշխատանքներն ընթացել են XII-XIII դդ. շերտերում:

30. *О работах спитакской экспедиции, АО 1978 г., М., 1979, стр. 522-523 (соавтор: Г. Саркисян).*

Սպիտակի միջնադարյան քարայրային բնակավայրն այն եզակի հուշարձաններից է, որտեղ կարելի է ծանոթանալ վիմափոր ճարտարապետության ամենատարբեր ձևերին: Համալիրում կան երկհարկ և եռահարկ սենյակներ, որոնք հաղորդակցվում են գաղտնուղիներով, միջանցքներով ու քարե աստիճաններով: Սենյակներում կան դեկորատիվ խորշեր, օջախներ և հորեր: Կեղծ կամարները, մուտքերն ու լուսամուտներն ունեն մշակված հարդարանք: Քարայրային բնակատեղին աչքի է ընկնում հնագիտական հարուստ նյութով:

31. *Դվինի հնագիտական արշավախմբի աշխատանքները 1977 թ., ՊԲՀ, Եր., 1979, №2, էջ 263-269:*

1979-ին պեղումները կենտրոնացվել են քաղաքի երեք հատվածներում՝ Միջնաբերդի արևմտյան լանջ, Միջնաբերդի հարավային պարսպի շրջան և Կենտրոնական թաղամաս: Միջնաբերդի արևմտյան հատվածում բացված արհեստավորական թաղամասի պեղումները հնարավորություն են տվել այն ճշգրիտ թվագրելու XII դ. 50-ական և XIII դ. 20-ական թթ.: Պեղվող հատվածում պահպանվել են աղյուսե պատերի մնացորդներ, օջախներ, թրծման վառարաններ, որոնք փաստում են այստեղ արտադրական համալիրի գոյությունը: Հարավային պարսպի շրջանում պեղվել է աշտարակի ներսը՝ պարզելու պարսպի և կից շինությունների կապը: Կենտրոնական թաղամասում պեղումները կենտրոնացվել էին Կաթողիկե եկեղեցու հարավարևմտյան մասում գտնվող V դ. կաթողիկոսական պալատի շրջանում: Պալատի արևելյան մասում՝ սյունագարդ սրահին կից, բացված երկու

մեծ սրահի պատերն ունեցել են սվաղ՝ փորագիր զարդերով: Դվինի Մդ. պալատի սյունազարդ դահլիճը, ի տարբերություն վաղմիջնադարյան այլ պալատների, չորս կողմից շրջապատված է եղել սենյակներով: Կենտրոնական թաղամասում հարուստ գտածոներով է ներկայացվել նաև IXդ. շերտը: 1977թ. կարևոր գյուտերից էր նաև դրամական գանձի հայտնաբերումը Կենտրոնական թաղամասից մոտ 100 մ դեպի հարավ գտնվող դաշտից:

1977

32. Հնագիտական ուսումնասիրություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում, ԼՀԳ, Եր., 1977, №4, էջ 77-93 (հեղինակակիցներ՝ Գ. Արեշյան, Կ. Ղաֆադարյան, Հ. Սիմոնյան, Գ. Տիրացյան):

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության, արվեստի ինստիտուտների և ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի համատեղ արշավախումբը նոր հուշարձաններ հայտնաբերելու և հետազոտելու նպատակով 1975թ. երթուղային արշավներ է իրականացրել Նաիրիի և Աշտարակի շրջաններում: Հայտնաբերվել են մի շարք հետպալեոլիթյան ուշագրավ հուշարձաններ, որոնք բաժանվել են հետևյալ տիպերի՝ միաշերտ, երկշերտ, բազմաշերտ բնակավայրեր, դամբարանադաշտեր, միջնադարյան կոթողներ, եկեղեցիներ, այլ հուշարձաններ: Դրանց հետագա ուսումնասիրությունը կարևոր լրացումներ ու ճշգրտումներ կկատարի հիշյալ շրջանների մշակութային պատկերն ամբողջացնելու առումով:

33. Սասանյան կնքադրոշմների և դրանց կիրառական որոշ կողմերի մասին, ՊԲՀ, Եր., 1977, №3, էջ 195-205:

Հեղինակն ուսումնասիրության նյութ է դարձրել միջնադարյան կավե կնիքներն ու կնքադրոշմները: Վաղ միջնադարում կնքադրոշմները լայն տարածում են ունեցել Սասանյան Իրանում և նրա ազդեցության տակ գտնվող հարևան երկրներում: Հայաստանում սասանյան ուշագրավ կնքադրոշմներ են հայտնաբերվել Դվինի պեղումներից: Կնքադրոշմների կիրառական նշանակությունը հետազոտել են բազմաթիվ գիտնականներ: Կնիքների գործածության մասին վկայու-

թյուններ ունեն հայ և արար պատմիչները: Անձնական կնիքներ են ունեցել արքաները, ազնվականներն ու իշխանները, ռազմական առաջնորդները, հոգևորականները, առևտրականները: Կնքադրոշմներով են կնքվել պետական հրովարտակները, արքայական հատուկ հրամանները, առևտրական պայմանագրերը, նամակները, նվիրատվական փաստաթղթերը:

34. Следы стекольного производстве в раннесредневековом Двине, ИФЖ, 1977, Ер., №4, стр. 166-174 (соавтор: А. Костянян).

Դվինը միջնադարյան Հայաստանի ապակու արտադրության կարևորագույն կենտրոններից էր, որի արտադրանքը սերտորեն կապված էր մերձավորարևելյան ապակեգործական արհեստանոցների հետ: Քաղաքի Կենտրոնական թաղամասում 1973-1974 թթ. իրականացրած պեղումներով Մ դ. կաթողիկոսական պալատի սյունազարդ դահլիճում բացվեցին թրծած աղյուսե պատերով շինության մնացորդներ, որում հայտնաբերվեցին ապակե անոթների խոտան, լուսամուտի ապակիներ, հալոցներ, օբսիդիանի բեկորներ: Հիշյալ նյութերը փաստում են այստեղ ապակու արտադրության արհեստանոցի գոյության մասին, որը կառուցվել է VII դ.՝ Դվինի Սբ Գրիգոր եկեղեցու վերանորոգման և նոր կառուցվող կաթողիկոսարանի շինությունների լուսավորության նպատակով: Ապակիների քիմիական և լուսապատկերային վերլուծությունները փաստում են, որ դրանց հումքը տեղական է:

35. Դվինի 1975-1976 թթ. պեղումների արդյունքները, Հայկական ՍՍՀ-ում 1975-1976 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզեր, Եր., 1977, էջ 33-35:

Հաշվետու շրջանում (1975-1976 թթ.) հնագիտական աշխատանքները նպատակ ունեին հստակեցնելու Դվին քաղաքի շերտագրությունը և քաղաքաշինությանն առնչվող որոշ հարցեր: Հատկապես ուշագրավ էր մ.թ.ա. I հազ. թվագրվող արձանների հայտնաբերումը, որոնք խիստ սակավ են հանդիպում այլ հուշարձաններում: Ամբողջությամբ ավարտվեցին Կենտրոնական թաղամասում բացված Մ դ. կաթողիկոսական պալատի սյունազարդ դահլիճի պեղումները: Այն աշխարհիկ

ճարտարապետության եզակի կառույցներից է: Ստորին բերդում պեղվել են նաև քաղաքի գոյության վերջին շրջանին վերաբերող տնտեսական, բնակելի, արտադրական շինություններ, որոնք կարևոր են բնակչության ստորին խավերի կենցաղի վերաբերյալ դիտարկումներ կատարելու համար:

36. Ապակու արտադրության հետքեր վաղմիջնադարյան Դվինում, Հայկական ՍՍՀ-ում 1975-1976 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գեկուցումների թեզեր, Եր., 1977, էջ 35-36 (հեղինակակից՝ Կ. Կոստանյան):

1973-1974 թթ. Դվինի Կենտրոնական թաղամասում բացված V դ. կաթողիկոսական պալատի սյունազարդ դահլիճում գտնվել են թրծած աղյուսով կառուցված օջախի մնացորդներ: Այդ հատվածում հայտնաբերված ապակու խոտանը, օբսիդիանի բեկորները, հալոցները, մոխրի և փայտի կուտակումներն ապակու արտադրության մասին ենթադրության հիմք են տալիս: Քիմիական և լուսապատկերային վերլուծությունները փաստում են, որ ապակու հումքը տեղական է՝ հավանաբար բերված Դվինին մոտ գտնվող որևէ վայրից: Արհեստանոցը թվագրվում է VII դ.:

1978

37. Դվինի 1975-1976 թթ. պեղումները, ԼՀԳ, Եր., 1978, №2, էջ 99-106 (հեղինակակից՝ Կ. Ղաֆադարյան):

Հոդվածը նվիրված է Դվինի 1975-1976 թթ. պեղումներին: Կենտրոնական թաղամասում բացված V-VI դդ. պալատի սյունազարդ դահլիճն ակներևաբար կառուցվել է V դ. 70-ական թթ., երբ քաղաքը Հայաստանի հոգևոր կենտրոն դարձավ: Պեղումներով վերջնականապես ճշգրտվել են թաղամասի ժամանակագրության երեք հիմնական փուլերը՝ V-VI, VII-VIII և IX դդ.: Հայտնաբերվել են հարուստ հնագիտական նյութեր՝ խեցեղեն, ապակի, աշխատանքային գործիքներ, զարդեր և այլն: Պարզվել է նաև, որ Միջնաբերդի ստորոտը խիտ բնակեցված է եղել XII-XIII դդ.: Այստեղ բացվել են տնտեսական նշանակության կառույցներ, բնակելի տներ, գտնվել է առատ հնագիտական նյութ: Ուշադրության է արժանի թրծման վառարանով խեցեգործական արհես-

տանոցի հայտնաբերումը: Այս արշավախմբի կարևոր գտածոներից են նաև Միջնաբերդից արևելք՝ դաշտում՝ պատահաբար հայտնաբերված քարե երկու արձանները, որոնցից առաջինը թրով և դաշույնով զինվոր է, իսկ երկրորդը՝ ձեռքերը կրծքին ծալած կին:

38. Օշականի վաղմիջնադարյան բնակավայրը, ԼՀԳ, Եր., 1978, №3, էջ 79-91 (հեղինակակից՝ Ս. Ա. Եսայան):

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը 1970-80-ական թթ. պեղումներ է իրականացրել Օշականի Դիդի կոնդ կոչվող բլրի գագաթին գտնվող ուրարտական ամրոցում, նրա հյուսիսային ստորոտի պալատական համալիրներում և շրջակա դամբարանադաշտերում:

Ամատունի իշխանական տունը, IV դ. Օշականն իբրև պարզև ստանալով՝ պահպանել է ուրարտական ամրոցի հիմնական հատակագիծը՝ կատարելով որոշ փոփոխություններ: Հարավային թևի ուրարտական սենյակներում կառուցվել են լրացուցիչ միջնորմներ: Հարավարևմտյան հատվածում կան միջնադարյան կառույցի հետքեր և ջրամբարներ: Արևելյան հատվածում օգտագործվել է պարսպից դուրս գտնվող քարանձավը: Ամրոցի կենտրոնում՝ բլրակի վրա, կառուցվել է միանավ, թաղակապ եկեղեցի:

VIII դ. Ամատունիները դուրս են գալիս քաղաքական ասպարեզից: Հնարավոր է, որ այդ ժամանակ ամրոցն ավերված լինել արաբական զորախմբերի կողմից: Պեղումներով հայտնաբերված միջնադարյան խեցեղենը, ըստ կիրառական նշանակության, բաժանվում է հետևյալ խմբերի՝ կարասներ, կճուճներ, սափորներ, թասեր, խուփեր: Այստեղ գտնվել են նաև կղմինդրի բազմաթիվ օրինակներ, թևավոր խաչերի բեկորներ: Օշականի պեղումները կարևոր են պատմական Արագածոտնի վաղմիջնադարյան նյութական մշակույթի հետազոտման համար:

39. Новые Материалы о дворцовых сооружениях раннесредневековой Армении, Доклад на II международном симпозиуме по армянскому искусству, Ер., 1978, стр. 11 (նույն հոդվածը հրատարակվել է նաև Ֆրանսերենով):

Հոդվածում քննության է առնվում միջնադարյան հայ աշխարհիկ ճարտարապետության մի բնագավառը՝ պալատաշինությունը: Հան-

գամանալից ներկայացվում են Դվինի զոյգ՝ V և VII դդ. պալատական շինությունները, դրանց ծավալատարածական, ճարտարապետական լուծումները, շինարարական տեխնիկան, կառուցման և ավերման պատմությունը, պեղման հանգամանքները, կապը համաժամանակյա նմանատիպ հուշարձանների հետ:

1979

40. Դվինի հնագիտական արշավախմբի աշխատանքները 1977թ., ՊԲՀ, Եր., 1979, №2, էջ 263-269:

Հոդվածը նվիրված է Դվինի 1977թ. պեղումներին: Աշխատանքները Միջնաբերդի ստորին հատվածում շարունակվել են XII-XIII դդ. շերտերում: Պեղավայրն աչքի է ընկնում կառուցապատումների՝ բնակելի և տնտեսական շինությունների, արտադրական համալիրների խիտ ցանցով, որը վերաբերում է քաղաքի պատմության վերջին շրջանին: Բերդապարիսպների մոտ արտադրական համալիրների գոյությունը գերազանցապես հատուկ նշանակություն ունի և կապվում է առաջին հերթին ջրամատակարարման ու ջրահեռացման հետ:

Քաղաքի Միջնաբերդի հարավային մասում պեղումները նշանավորվել են միջնադարյան հարուստ և բազմազան խեցեղենով: Կենտրոնական թաղամասում աշխատանքները շարունակվել են V դ. կաթողիկոսական պալատի շրջակայքում: Պեղված նյութերի մեջ մեծ թիվ են կազմել ջնարակած անոթները, մերձավորարևելյան կենտրոններից ներմուծված շոդյուն խեցեղենը, ապակին: Արշավախմբի կարևոր գտածոներից էր նաև դրամների մեծ գանձը:

41. Դվինի հնագիտական արշավախմբի աշխատանքները 1977-1978 թթ., 1977-1978 թթ. հնագիտական դաշտային աշխատանքներին նվիրված նստաշրջան, Եր., 1979, էջ 26-27:

Դվինի 1977-1978 թթ. պեղումները զգալի նյութեր են ընձեռել միջնադարյան քաղաքաշինության և տնտեսության բազմակողմանի ուսումնասիրության համար: Հարավային բուրգի շրջանում պեղումներն ընթացել են ամենավերին՝ XIII-XIV դդ. շերտերում: Կենտրոնական թաղամասում պեղվել է V դ. պալատի շրջակայքը: Ի տարբերություն վաղմիջնադարյան նույնատիպ պալատների՝ Դվինի V դ. կա-

ույցի կենտրոնական սյունազարդ դահլիճը չորս կողմից շրջապատված է եղել սենյակներով:

42. Սպիտակի արշավախմբի պեղումների արդյունքները, 1977-1978 թթ., 1977-1978 թթ. հնագիտական դաշտային աշխատանքներին նվիրված նստաշրջան, Եր., 1979, էջ 32-34 (հեղինակակից՝ Գ. Սարգսյան):

Սպիտակի արհեստական քարանձավներից բաղկացած միջնադարյան բնակավայրն ընդարձակ բնակելի համալիր է՝ իր արհեստագործական կառույցներով, քարավանատնով, եկեղեցով: Հայտնաբերված հնագիտական նյութը, ինչպես նաև ողջ համալիրն իրեն բնորոշ ճարտարապետական հարդարանքով թվագրվում է XII-XIII դդ.:

43. Սպիտակի վիմափոր բնակավայրը, Մշակույթի և արվեստի պորթլեմներին նվիրված հանրապետական չորրորդ կոնֆերանս, Եր., 1979, էջ 137-139 (նույնը՝ ռուսերեն, էջ 216-218):

Հեղինակն անդրադարձել է Սպիտակի քարայրային բնակավայրի պեղումներին, ճարտարապետությանը, թվագրությանը: Ճարտարապետական մտահղացմամբ, հատակագծային հորինվածքով ու ներքին հարդարանքով Սպիտակի բնակավայրն աղերսվում է Անիի ստորգետնյա քաղաքի և Վրաստանի նույնատիպ, համաժամանակյա հուշարձանների հետ (Վարձք): Կիրառական տեսակետից վիմափոր բնակավայրում երևան են գալիս շինությունների չորս տիպեր՝ պաշտամունքային, հասարակական, բնակելի և արտադրական: Զարգացած արտադրական կյանքի մասին են վկայում հայտնաբերված խարամը, արտադրական տարբեր հարմարանքները, ինչպես նաև նյութական մշակույթի մնացորդները՝ խեցեղեն, երկաթե գործիքներ, գենքեր, պղնձե, ոսկրե զարդեր:

1980

44. Ապակեգործությունը Հայաստանում 5-8-րդ դդ., ԼՀԳ, Եր., 1980, №7, էջ 85-98:

Հնագիտական հարուստ ու բազմազան նյութը թույլ է տալիս խոսելու վաղ միջնադարում Հայաստանում զարգացած ապակեգործության մասին, որի խոշորագույն կենտրոնը Դվինն էր: Հոդվածը նվիր-

ված է այստեղ հայտնաբերված ապակյա իրերին, որոնք անմիջական գուգահեռներ ունեն մերձավորարևելյան և անդրկովկասյան նյութերի հետ՝ վկայելով տարածաշրջանի երկրների ակտիվ շփումների մասին: Դվինից գտնվել են տեխնոլոգիական գրեթե բոլոր հայտնի՝ սառը մշակման, կաղապարի մեջ և ազատ փչման, մոզաիկ հնարներով պատրաստված ապակյա անոթներ: Ըստ անոթների ձևի՝ առանձնացվում են սրվակները, թասերը, բաժակները: Տեղական ապակեգործության մասին են վկայում հայ և օտար պատմիչները, իսկ 1973-1974 թթ. Դվինի Կենտրոնական թաղամասում բացվել է VII դ. ապակեգործական արհեստանոց:

45. Սպիտակի վիմափոր բնակավայրը, «Գիտություն և տեխնիկա», Եր., 1980, №3, էջ 21-26 (հեղինակակից՝ Գ. Սարգսյան):

1977 թ. պեղումներ են իրականացվել Սպիտակ քաղաքից մոտ 10 կմ հեռավորությամբ գտնվող ժայռափոր բնակավայրում: Բացվել են պաշտամունքային (եկեղեցի, տապանատուն), հասարակական (քարավանատուն), արտադրական (օջախ-վառարաններ, հորեր) և բնակելի նշանակության շինություններ: Հայտնաբերված հնագիտական նյութերով և հատկապես դրամներով բնակավայրը թվագրվում է XIII-XIV դդ.: Այն իր կառուցողական տեխնիկայով և ճարտարապետությանը եզակի հուշարձան է և կարևոր նշանակություն ունի միջնադարյան նմանօրինակ բնակավայրերի ուսումնասիրության առումով:

1981

46. Դվինի 1979-1980 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, Հայկական ՍՍՀ-ում 1979-1980 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գեկուցումների թեզեր, Եր., 1981, էջ 36-37:

1980 թ. Դվինի Կենտրոնական թաղամասում պեղումները շարունակվել են V-VI դդ. պալատի արևմտյան թևում, որտեղ բացվել է VI դ. կրակապաշտական տաճար՝ տուֆակերտ ատրուշանով: Միջնաբերդի ստորին հատվածի պեղումները կենտրոնացված էին XII-XIII դդ. բնակելի համալիրում: Հարավային բուրգի հարևանությամբ աշխատանքներն ընթացել են X-XI դդ. շինության նորաբաց պատի շուրջը: Այս չափազանց հետաքրքիր պատի չափսերն արդեն (30X4 մ) խոսում

էին շինության կարևորության մասին և հետագա ուսումնասիրությունների անհրաժեշտություն առաջացնում:

1982

47. Раннесредневековые буллы Двина, АПА 13, Средневековые памятники, вып. V, Ер., 1982, изд. АН АССР, 68 стр.

Գիրքը վերաբերում է Հայաստանի Սասանյան տիրապետության ժամանակաշրջանի (V-VII դդ.) նյութական մշակույթի կարևոր բնագավառներից մեկին՝ կնիքագործությանը: Կնիքներով վավերացվում էին իրավական, առևտրական և պետական այլ կարգի փաստաթղթեր: Կիրառական արվեստի այս ճյուղը ներկայացվել է Դվինում հայտնաբերված 41 կնքադրոշմներով, որոնցից 37-ը վերաբերում է սասանյան, իսկ 4-ը՝ արաբական ժամանակաշրջանին: 41 կնքադրոշմների վրա 178 կնիքների հետքեր կան, որոնցից 138-ը՝ ուշսասանյան, իսկ 40-ը վաղարաբական են: Հեղինակը Դվինի հավաքածուի բարձր արժեքը հիմնավորում է շերտագրական որոշակի հորիզոններից (V-VII դդ.) հայտնաբերելու հանգամանքով, քանի որ աշխարհի բազմաթիվ թանգարաններում գտնվող հազարավոր նմուշների զգալի մասը պատահական գտածոներ են:

Առաջին գլխում հայկական աղբյուրների հենքով և սասանյան «Դատաստանագրքի» մեջ պահպանված վավերագրերով դրոշմակնիքները հիմնավորվում են որպես սոցիալ-տնտեսական, առևտրական կյանքի տարբեր կողմերը լուսաբանող երևույթ: Միաժամանակ վավերագրերի բնույթի վերլուծության հիման վրա դրանք շեշտում են այս կամ այն անձի ինքնությունն ու իրավական դիրքը: Շարադրանքի էական բաժիններից մեկը կնքադրոշմների սիմվոլիկային նվիրված գլուխն է, որում քննության են ենթարկվել դրանց վրայի պատկերները: Նյութի պատկերագրական քննությունն արվել է Հայաստանի և Սասանյան Իրանի հայտնի հուշարձանների քանդակների, դրամների, կնիքների, ոսկերչական առարկաների համեմատական վերլուծության հիման վրա: Կարևոր են IX դ. շերտերից հայտնաբերված արաբական կնքադրոշմները, որոնք կրում են արաբերեն արձանագրություններ և մինչ օրս հայտնի են միայն Դվինից:

48. Спитакское пещерное поселение. Доклад на международном симпозиуме по проблемам охраны и реставрации пещерных комплексов. Ер., 1982, стр. 17-19.

Զեկույցը նվիրված է Սպիտակի քարանձավային բնակավայրի հետազոտությանը, դրա ճարտարապետությանը, շինությունների տիպարանությանը, հնագիտական նյութի մեկնաբանությանը: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ խարամ, արտադրական տարբեր հարմարանքներ, ինչպես նաև նյութական մշակույթի ուշագրավ մնացորդներ՝ խեցեղեն, երկաթե գործիքներ, զենքեր, պղնձե, ոսկրե զարդեր, որոնք վկայում են զարգացած արտադրական կյանքի մասին:

49. Рубцы на глиняных стенах. Наука в СССР, М, 1982, №5, стр. 88-94.

Հոդվածի նախաբանում տրված է Դվինի հնագիտական ուսումնասիրության պատմությունը (Նիկողայոս Մառ, Խաչիկ Դադյան, Սմբատ Տեր-Ավետիսյան, Կարո Ղաֆադարյան): Համառոտ տրված է նաև հուշարձանի ժամանակագրությունը՝ վաղ բրոնզից մինչև, ըստ Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու, հայոց Խոսրով II (332-339թթ.) արքայի կողմից Դվինի բլրի վրա միջնադարյան քաղաքի հիմնադրումը: Քաղաքը ծաղկում և զարգանում է Արշակունիների ժամանակ ու հատկապես հայոց եկեղեցու հայրապետների նստավայր դառնալուց հետո: Իբրև վաղ միջնադարի ճարտարապետության դասական նմուշներ՝ Ա.Քալանթարյանն օրինակ է բերում Սբ Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին, միանավ բազիլիկ եկեղեցին, Արշակունիների գահանիստ դահլիճը և քարավանատունը: Հոդվածում հակիրճ ներկայացվում են Դվինի պատմության, տնտեսության, մշակութային վերելքի, զարգացման փուլերի, պեղումների առանձին դրվագների, հնագիտական նյութերի և այլ հարցեր: Ասվում է, որ բավականին գործ է արվել, սակայն, լինելով Արևելքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը, Դվինը շատ բան է թաքցնում իր մեջ, և հնագետների հետագա սերունդները դեռևս շատ անելիք ունեն:

50. ԴՎԻՆԻ 1978-1979 թթ. պեղումները, ԼՀԳ, Եր., 1982, №2, էջ 54-65:

Հողվածում ամփոփվել են պեղավայրի երեք հիմնական տեղամասերի՝ Հարավային բուրգի, Միջնաբերդի արևմտյան լանջի և Կենտրոնական թաղամասի պեղումների արդյունքները: Կատարվել է ԴՎԻՆի շերտագրության, քաղաքային առևտրի, արհեստագործության հետ կապված բազմակողմանի մեկնաբանություն:

1979 թ. բացվել է գիպսե սվաղով պատի մի անկյուն, որը մեծ չափեր ունեցող շինության մի հատվածն է: Հետագա պեղումների խնդիրը դարձել էր այս շինության ճշգրիտ թվագրության, կիրառական նշանակության և հատակագծային լուծման պարզաբանումը: Միջնաբերդի արհեստավորական թաղամասից պեղվել է XII-XIII դդ. մետաղագործական, խեցեգործական բազմազան նյութ: Կենտրոնական թաղամասում՝ V դ. կաթողիկոսական պալատի արևմտյան մասում, հնագիտական աշխատանքներն ուղղվել են շինարարական և մշակութային շերտերի հստակեցմանը, նյութի ուսումնասիրությանը: Քաղաքի այս հատվածում բացվել է կառուցապատումների խճողված պատկեր, որն ընդգրկում է անտիկ շրջանից մինչև IX դ. վերջն ընկած ժամանակահատվածը:

51. ԴՎԻՆԻ 1980 թ. պեղումների հիմնական արդյունքները, ԼՀԳ, Եր., 1982, №12, էջ 87-94:

1980 թ. պեղումները ԴՎԻՆում շարունակվել են երեք հիմնական տեղամասերում: Միջնաբերդի ստորին հատվածի պեղումները վերահաստատում են այն կարծիքը, որ քաղաքի այս հատվածը եղել է առևտրաարհեստավորական թաղամաս: Գտնվել են XII-XIII դդ. բնորոշ խոհանոցային հասարակ խեցեղեն, մասսայական արտադրության ջնարակված անոթներ: Հարավային բուրգի պեղումները կենտրոնացվել են IX-X դդ. շինության պատի բացման աշխատանքների վրա: Շերտագրության համար հիմնական կովանը X-XI դդ. ջնարակված խեցեղենն է:

Կենտրոնական թաղամասում պեղումներից հայտնաբերվել են կավե և ապակյա անոթների բազմաթիվ մնուշներ: Դրանց մեծ մասը կրկնում է նախորդ տարիների պեղումներից գտնված հանրահայտ

ձևերը, սակայն առանձին անոթներ Դվինում առաջին անգամ են հանդիպում: Ուշագրավ են զարդարուն կաղապարի մեջ պատրաստված IX դ. անոթները, ապակյա դամպարներն ու նկարագարող բաժակները: Պատմահնագիտական ակնարկ է անցկացվում Դվինի V-VII դդ. պատմության մասին:

52. Պատկերագարող աղյուսներ Աղցից, Մշակույթի և արվեստի պրոբլեմներին նվիրված հանրապետական հինգերորդ կոնֆերանս, Եր., 1982, էջ 212-213 (նույնը՝ ռուսերեն, էջ 335-336):

Ջեկույցը նվիրված է Աղցի հայ Արշակունի թագավորների վաղմիջնադարյան դամբարանի շրջակայքից հայտնաբերված կավե սալիկներին: Դրանք իրենց պատկերագրությամբ հայ իրականության մեջ սասանյան արվեստի ազդեցության տիպիկ օրինակներ են և գուցահեռներ ունեն Իրանի IV-V դդ. նյութական մշակույթում:

1983

53. Դվինի պեղումների հիմնական արդյունքները, 1981-1982 թթ. դաշտ. հնագ. աշխ. նվ. նստ., Եր., 1983, էջ 43-45 (հեղինակակիցներ՝ Կ. Ղաֆադարյան, Ն. Հակոբյան, Ֆ. Բարայան, Ա. Ժամկոչյան, Հ. Ջանփոլադյան):

Այս տարիներին Դվինի արշավախումբը պեղումներ է իրականացրել նախորդ տարիներին պեղվող Կենտրոնական թաղամասում, Ստորին բերդում և Միջնաբերդի հարավային բուրգի շրջանում, իսկ 1982 թ. սկսած՝ Միջնաբերդի գագաթի վաղմիջնադարյան և հելլենիստական շերտերում: Այս վերջին հատվածում աշխատանքները կենտրոնացել են այն ժամանակ դեռ գահանիստ դահլիճ համարվող IV դ. շինության շրջակայքում: Միջնաբերդի լանջերին պեղումները վեր են հանել ժամանակագրությամբ և մշակութային նկարագրով բոլորովին այլ նյութ: Թե՛ Ստորին բերդի, թե՛ Հարավային բուրգի պեղումներով բացված XII-XIII դդ. հնագիտական նյութն առնչվում է Դվինի պատմության այն շրջանին, երբ քաղաքը գտնվում էր մահմեդական կառավարիչների իշխանության տակ:

54. ԴՎԻՆԻ պեղումների հիմնական արդյունքները (1981-1982 թթ.), Հայկական ՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված նստաշրջան, զեկուցումների թեզեր, Եր., 1983, էջ 43-45:

1981-1982 թթ. ԴՎԻՆում հնագիտական աշխատանքները շարունակվել են նախորդ տարիներից պեղվող հատվածներում: Կենտրոնական թաղամասում աշխատանքներն իրականացվել են V դ. թվագրվող կաթողիկոսական պալատի շրջակայքում՝ հատակագծային պատկերը և շերտագրությունը հստակեցնելու նպատակով: Սակայն հետագա դարերի կառուցապատումների հետևանքով առայժմ հնարավոր չէ հստակ պատկեր կազմել այդ տարածքի վաղմիջնադարյան շերտագրության վերաբերյալ: Ստորին բերդում պեղումները շարունակվել են բնակելի և տնտեսական ուշագրավ կառույցներ ունեցող արհեստավորական թաղամասում: Միջնաբերդի հարավային բուրգի շրջանում կատարված պեղումներով հստակեցվել է գիպսե սվաղ ունեցող մոնումենտալ շինության թվագրությունը՝ IX-X դդ.: Որոշակի աշխատանքներ են տարվել նաև ԴՎԻՆի հելլենիստական շրջանի շերտագրությունը հստակեցնելու համար:

55. Վաղ բյուզանդական դրամակշռային միավորների նմուշներ ԴՎԻՆԻ պեղումներից, Հայկական ՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված նստաշրջան, զեկուցումների թեզեր, Եր., 1983, էջ 38-39 (հեղինակակից՝ Ռ. Վարդանյան):

Միջնադարյան Հայաստանի դրամակշռային միավորների հստակեցման համար կարևոր նշանակություն ունեն ԴՎԻՆԻ պեղումներից գտնված դրամաչափերը: V-VII դդ. թվագրվող շերտերից գտնվել են ապակե, բրոնզե, քարե կշռաչափեր, որոնք ունեն խաչազարդ դրոշմներ: Դրանք քաշով համապատասխանում են բյուզանդական նոմիսմա-էքսագիոնի միավորներին, որոնցով կշռվել է միայն ոսկին: Նման կշռաչափեր հայտնաբերվել են կայսրության ենթակա բոլոր երկրներում:

56. Раскопки в Двине, АО 1982 г., М., 1984, стр. 442-443.

1982թ. Դվինի Հարավային բուրգի պեղավայրում արդեն բացված էր մոնումենտալ շինության պատի 40 մ երկարությամբ հատվածը: Այս շինությունն ավերվել է XI դ.: Տեղում հայտնաբերվել է X-XI դդ. թվագրվող, անգորով նկարագարոված խեցեղեն: Ավելի վերին շերտերում նյութը XII-XIII դդ. է: Շերտերը թվագրվում են խեցեղենի, իրեզիզյան ու սելջուկյան դրամների օգնությամբ: Պեղումները շարունակվել են նաև Կենտրոնական թաղամասում և Միջնաբերդի արևմտյան լանջին: Այս վերջին հատվածում պեղվել է արդեն չորրորդ քաղաքացիական մեծ տունը՝ իրեն կից բնակելի և տնտեսական շինություններով:

57. К вопросу о хронологии поливной керамики средневековой Армении. Душетская научная конференция, Тб., 1984, стр. 155-158.

Հետաքրքրական շրջանում քաղաքական կյանքի բարեկամում, տնտեսության և առևտրի զարգացումը Մերձավոր Արևելքում ու Միջին Ասիայում արտադրական նոր հարաբերությունների ձևավորման հիմք են դառնում: Նյութական մշակույթում դա պայմանավորվում է նախ և առաջ ջնարակած խեցեղենի երևան գալով: Հայաստանում ամենավաղ ջնարակված խեցեղենը IX դ. է՝ սկզբում բազմագույն, ապա՝ միագույն օրինակներով: X դ. անգորապատ խեցեղենի արտադրության սկիզբն է: Նույն դարի վերջին և XI դ. սկզբին ջնարակված խեցեղենը ներկայանում է փորագիր զարդերով: Եվս մեկ դար անց այս տեխնիկան դառնում է գերակշռող, իսկ արդեն XIII դ. սկզբին նահանջ է ապրում՝ պայմանավորված խեցեղեն արտադրանքի մասսայականացմամբ:

58. Раскопки Двина. АО 1984 г., М., 1986, стр. 434-435.

Հողվածում ներկայացված են Դվինի 1982թ. պեղումների արդյունքները: Աշխատանքներն իրականացվել են քաղաքի միանգամից չորս պեղավայրերում՝ Միջնաբերդի գագաթին և արևմտյան լանջին, Կենտրոնական թաղամասում ու Հարավային բուրգի ներսում: Հնագիտական նյութն ընդգրկում է հազարամյա պատմությամբ մի լրիվ պարբերաշրջան՝ IV-XIII դդ.: Արշավախումբը հետախուզական աշ-

խատանքներ է կատարել Դվինից ոչ հեռու՝ Տիկնունի ամրոցում, որտեղ հայտնաբերվել են թրձած աղյուսից շինություններ, պատուհանների գունավոր ապակիների մնացորդներ:

1985

59. Глиняные плиты с изображением из Ахца, ИФЖ, Ер., 1985, №4, стр. 227-231.

1972-1974թթ. ՀՍՍՀ պետշինի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության կողմից Աղցքում իրականացրած մաքրման աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերված հնագիտական նյութերի թվում առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում կավե սալիկները: Դրանք պատրաստված են կաղապարներում և ունեն տարբեր կենդանիների պատկերներ: Պատկերազարդ սալիկները կիրառվել են հասարակական նշանակության շենքերի ներքին հարդարման համար: Սալիկների վրա պահպանվել են արծվի, խոյի, արջի, ուղտի և այլ կենդանիների պատկերներ տարբեր բույսերի միջավայրում: Նմանատիպ սալիկներ հայտնի են Հայաստանի այլ վայրերից ևս: Աղցքի սալիկների պատկերները շատ ավելի իրական են և կրում են սասանյան քանդակի ազդեցությունը:

60. Работы двинской экспедиции, АО 1983 г., М., 1985, стр. 497.

1983թ. շարունակվել են Դվինի Կենտրոնական թաղամասի արևմտյան, հարավային և հյուսիսային հատվածներում V դ. պալատի հետ կապված շինությունների մնացորդների հետազոտությունները: 893թ. երկրաշարժից ավերված կացարանների վերին շերտերում հայտնաբերվել են տարբեր ապակյա առարկաներ ու խեցեղեն անոթներ: Բացվել է նաև ջրահեռացման համակարգ՝ կապված ինչ-որ արտադրության հետ: Միջնաբերդի գագաթին պեղվել են նաև անտիկ և վաղավատատիրական շերտերը, որոնցից յուրաքանչյուրում կան մոնումենտալ շինությունների հետքեր:

61. Դվինի արշավախմբի 1983-1984 թթ. աշխատանքների հիմնական արդյունքները, Հայկական ՍՍՀ-ում 1983-1984 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզեր, Եր., 1985, էջ 43-44:

1983-1984 թթ. Դվինի պեղումները դարձյալ միտված էին քաղաքաշինության, հնավայրի շերտագրության վերաբերյալ խնդիրների բացահայտմանը: Կենտրոնական թաղամասում հստակեցվել են V դ. կաթողիկոսի պալատին կից շինությունների գործառնության նշանակությունը և կապը պալատի հետ: Բացվել են կրակապաշտական մեհյանի հյուսիսային պատի որոշ հատվածներ: Շարունակվել են Հարավային բուրգի, Միջնաբերդի արևմտյան շրջանի պեղումները, որտեղ կան հետաքրքիր կառույցների մնացորդներ, հնագիտական նյութեր: Քաղաքի արևմտյան թաղամասերից մեկում բացվել է թրծման հնոց, որը կարևոր է խեցեգործական արտադրանքի ընթացքը պարզելու համար: Հետախուզական պեղումներ են իրականացվել Տիկնունի ամբոցում, որտեղ հայտնաբերված նյութերը հիմնականում թվագրվում են XIII-XIV դդ.:

62. К характеристике новооткрытых гражданских сооружений города Двина. IV международный симпозиум по армянскому искусству, тезисы докладов, Ер., 1985, стр. 140-141 (соавтор: К. Кафадарян).

Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինը հայկական վաղքրիստոնեական ճարտարապետության ձևավորման կարևոր կենտրոններից է: Պեղումներով բացված V դ. կաթողիկոսական պալատն էական փոփոխությունների է ենթարկվել VI դ.: Արևմտյան հատվածում կառուցվել է կրակապաշտական տաճար, որը կործանվել է 572 թ. պարսից պետության դեմ հայերի ապստամբության հետևանքով: Միջնաբերդի հարավային հատվածում պեղվել է հասարակական նշանակության մեծ շինություն, որի պատերի պահպանված բարձրությունը հասնում է 7 մ-ի: Ըստ շերտագրական պատկերի՝ այն հիմնադրվել է V-VI դդ. և ունեցել վերակառուցման երեք հիմնական շրջան: Վերջնականապես ավերվել է X-XI դդ.: Քաղաքի XII-XIII դդ. ճարտարապետական և սոցիալ-տնտեսական կերպարի մասին որոշակի նյութեր են տալիս Միջնաբերդի արևմտյան հատվածի պեղումները: Այստեղ պեղվել է արհեստավորական մի ամբողջ թաղամաս:

1986

63. ԴՎԻՆԻ 1981-1982 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, ԼՀԳ, Եր., 1986, №3, էջ 87-95:

Հողվածը նվիրված է ԴՎԻՆԻ երկու տարվա պեղումների արդյունքներին, որոնց նպատակն էր հստակեցնել քաղաքի շերտագրական պատկերը, հետևություններ անել հելլենիստական շրջանի բնակավայրի և վաղմիջնադարյան մշակույթի տարբեր խնդիրների վերաբերյալ: Կենտրոնական թաղամասում պեղումները կենտրոնացվել էին V դ. կաթողիկոսական պալատի արևմտյան և հարավային հատվածներում: Այստեղ դեռևս 1980 թ. բացվել էր կրակապաշտական տաճար՝ ասորուշանի մնացորդներով: Շարունակվել են նաև Ստորին բերդի արևմտյան հատվածի առևտրաարհեստավորական թաղամասի պեղումները: Բացվել են բնակելի և տնտեսական համալիրներ՝ թոնիրներով և օջախներով, հարուստ հնագիտական նյութերով: Ստորին բերդի պեղումները փաստում են, որ մոնղոլների կողմից քաղաքի ավերումից հետո այստեղ կյանքը մի քանի տասնամյակ ևս շարունակվել է: Քաղաքը պատմության ասպարեզից վերջնականապես դուրս է եկել XIII դ. 50-60-ականներին: Այս հատվածի պեղումները խիստ կարևոր են քաղաքաշինության ու միջնադարյան բնակելի տների ճարտարապետական տարբեր հարցերի ուսումնասիրության առումով: Բլրի գագաթին աշխատանքները վերսկսվել են 1981-1982 թթ., բացվել է V-VI դդ. թվագրվող մի շինություն՝ գույզ խարիսխներով: Անմիջապես այս շերտի տակ բացվել է անտիկ շերտը՝ խեցեղենի բազմազան տեսականիով և պատերի մնացորդներով:

1987

64. ԴՎԻՆԻ 1983-1984 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, ՊԸՀ, Եր., 1987, №1, էջ 136-146:

1983-1984 թթ. պեղումները Կենտրոնական թաղամասում շարունակվել են արդեն շուրջ 15 տարի պեղվող V դ. պալատական շինության տարածքում: Պալատի երեք կողմերում պեղվել են կավակերտ շինություններ, որոնք ավերվել են 893 թ. երկրաշարժից: Հետագայում այս տարածքը կրկին կառուցապատվել է: Պեղումները վեր են հանում ճարտարապետական խճողված պատկեր, ինչը դժվարացրել է հա-

տակագծային հստակ պատկերի ուրվագծումը: Գտածոներից ուշագրավ է բյուզանդական բրոնզե կշռաքարը՝ լատիներեն մակագրությամբ: Միջնաբերդի գագաթի և ստորոտի պեղումները տալիս են XII-XIII դդ. հարուստ նյութ: Աշխատանքները շարունակվել են նաև Հարավային մեծ բուրգի շրջանում: Պարզվել է, որ այստեղ պեղվող մոնումենտալ մեծ շինության հիմքերը դրվել են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի շերտում: Սկսած վաղ միջնադարից (V-VI դդ.)՝ այս պարսպապատը բազմիցս վերանորոգվել և հավանաբար ավերվել է XI դ.:

1983-1984 թթ. Դվինի արշավախումբը հետախուզական պեղումներ է կատարել մոտակա Տիկնունի ամրոցում:

65. Դվինի 1985-1986 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, Հայկական ՍՍՀ-ում 1985-1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզեր, Եր., 1987, էջ 57-58:

Դվինում աշխատանքները շարունակվել են նախորդ տարիներից պեղվող հատվածներում: Կենտրոնական թաղամասում որոշակիացել է IX դ. շերտագրությունն իր ճարտարապետությամբ և հնագիտական գտածոներով: Ստորին բերդում պեղումները շարունակվել են XII-XI-II դդ. թվագրվող խանդակի կառույցներում: Ստուգողական պեղումներ են իրականացվել Միջնաբերդի՝ IV դ. թվագրվող եռանավ մեծ շինության տարածքում: Հարավային բուրգի շրջանում պեղումները կենտրոնացվել են մոնումենտալ շինության ներսի հատվածում:

66. Եռանավ եկեղեցու պեղումները Դվինի Միջնաբերդում 1985 թ., Հայկական ՍՍՀ-ում 1985-1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզեր, Եր., 1987, էջ 59-60 (հեղինակակից՝ Կ. Ղաֆաղարյան):

1961-1962 թթ. Դվինի Միջնաբերդում բացված եռանավ շինության մնացորդները մասնագիտական գրականության մեջ մտել են որպես Արշակունի թագավորների գահանիստ դահլիճ:

1985 թ. շինության մանրամասն քննությունը պարզեց, որ այն բազիլիկ եկեղեցիների վաղագույն օրինակներից է, հայ-սիրիական ճարտարապետական առնչությունների արդյունք: Կենտրոնական գահավորակները լայնորեն տարածված են վաղքրիստոնեական աստ-

րական բազիլիկներում: Ըստ շերտագրական դիտարկումների՝ եկեղեցին կառուցվել է IV դ. 30-ական թթ., վերակառուցվել է V-VI դդ. և վերջնականապես ավերվել արաբական արշավանքների ժամանակ:

1988

67. Ошакан 1. Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., АПА 18, Ер., 1988, изд. АН АССР, 131 стр. (соавторы: С. Есяян, А. Канецян).

Աշխատությունը վերաբերում է Օշականի Դիդի կոնդ ամրոցի տարածքում 1971-1983 թթ. կատարած պեղումներին:

Առաջին գլխում ներկայացված են բլրի գագաթին բացված տուֆի խոշոր քարերով շարված, քառանկյունի հատակագծով, որմնահեցերի վրա դրված ուղղանկյուն աշտարակներով պարիսպներ ունեցող ամրոցի հյուսիսային, արևելյան և արևմտյան պարսպապատերը, արևելյան բակը, կենտրոնական փոքրիկ կացարաններն ու տաճարը: Հուշարձանի ներսում հյուսիսից հարավ անցնող պատով ամրոցը բաժանված է երկու թևի: Արևելյան կողմում մեծ սրահն է, հարավում՝ սենյակների շարքը, որոնք ունեցել են նկուղային հարկաբաժիններ: Ամրոցն իր հատակագծային, ծավալատարածական լուծումներով և հնագիտական նյութի հիման վրա թվագրվում է մ.թ.ա. VII-VI դդ.: Բացվել են նաև միջնադարյան շինություններ, որոնք հիմնադրել են Ամատունի նախարարները: Բլրի ամենաբարձր կետում պահպանվել են ուղղանկյուն խորանով, միանավ փոքրիկ մատուռի մնացորդները: Շրջակայքում թափված թևավոր խաչերի բեկորները, ծածկի կղմինդրը և կառույցի արևմտյան մասում հայտնաբերված թաղումները վերաբերում են IV-VIII դդ.: Աշխատության երկրորդ գլուխը վերաբերում է Դիդի կոնդում բացված ուրարտական կառույցներին: Դրանք հինգ համալիրներից բաղկացած պալատական շինություններ են՝ աղոթարաններ, տաճարներ և պաշտամունքային այլ կառույցներ: Սրահները սյունազարդ են, հարթ ծածկով, լուսավորվել են երդիկների տակ տեղադրված փոքր պատուհաններից: Հատակը սալապատ է կամ հարթեցված հրաբխային խարամով: Ուրարտական պալատական շինությունները գոյատևել են մինչև մ.թ.ա. VI դ. սկիզբը: Երրորդ գլխում ներկայացված են անտիկ շրջանի դամբարանները: Դիդի կոնդի հյուսիսային լանջի փոքր բլրի

վրա Օշականի անտիկ շրջանի Միջնաբերդն է՝ հիմնարկված մ.թ.ա. IV-III դդ.: Չորրորդ գլուխը վերաբերում է ուրարտական շրջանի դամբարաններին: Առանձին քննության են ենթարկվել տեղական և ներմուծված հախճապակե անոթները, տարբեր տեսակի գենքերն ու զարդերը, խմբակային թաղումները, քարե կուռքերն ու ֆալոսները: Հինգերորդ գլխում քննարկվում է բրոնզ-վաղերկաթեդարյան դամբարաններից հայտնաբերված նյութը, որն անմիջապես աղերսվում է վաղուրարտական IX-VIII դդ. նյութերի հետ: Գրքում առանձին հավելվածով ներկայացված է Ա. Կանեցյանի «Օշականի ուրարտական կառույցների ճարտարապետությունը» բաժինը:

68. Торговые связи средневековой Армении в VI-VIII вв. (по данным стеклоделия), АПА 14. Средневековые памятники, вып. VI, Ер., 1988 (соавтор: Р. Джанполадян).

Միջնադարյան Հայաստանում ապակու հումքի բնական պաշարների շնորհիվ մշակվել են ապակու ստացման տեղական եղանակներ ու բաղադրատոմսեր՝ միաժամանակ հաղորդակցվելով հարևան երկրների (Առաջավոր Ասիա) ապակեգործական խոշոր կենտրոնների հարուստ փորձին, ձեռքբերումներին ու նորամուծություններին: Գտնվելով Արևմուտքն Արևելքին կապող առևտրական բանուկ ճանապարհների հանգուցակետում՝ Հայաստանն այդ ուղիներով կապվում էր ժամանակի առևտրաարհեստագործական և մշակութային խոշոր կենտրոնների հետ: Հեղինակները, նկատի ունենալով այս կարևոր հանգամանքը, փորձել են տալ միջնադարյան Հայաստանի տեղն ու դերն այդ ասպարեզում: Գործող առևտրական ուղիների վերաբերյալ տեղեկությունները մեզ են հասել Անանիա Շիրակացու «Մղոնաչափիքի» շնորհիվ: Հյուսիսային ճանապարհը Դվինից Պարտավի և Դերբենդի վրայով ձգվում էր Արևելյան Եվրոպա: Արևելյան ճանապարհը Փայտակարանով դուրս էր գալիս Կասպից ծով ու Միջին Ասիա: Հիշյալ ճանապարհներից ամենակարևորը, անշուշտ, Արաքսի հովտով անցնող «Արքունի ճանապարհն» էր, որը Պարսկաստանից Ատրպատական մայրուղով մտնում էր Հայաստան, ապա Նախճավան, Դվին և Կարին քաղաքներով հասնում Փոսս դոմն, այնտեղից էլ հունաց աշխարհ՝ Բյուզանդիա: Այս քարավանային ուղի-

ներով Դվինը կապվում էր Պարսից ծոցի և աֆրիկյան խոշոր առևտրաարհեստագործական կենտրոնների հետ: Ժամանակի երկու հզոր պետությունների՝ Սասանյան Իրանի և Բյուզանդիայի համար Հայաստանը ոչ միայն շուկա էր, այլև ապրանքափոխանակության կենտրոն: Արաբների ենթակայությանն անցնելուց հետո Հայաստանը առևտրական ուղիներով ձգվում էր դեպի արաբական աշխարհ: Դրա փաստացի վկայությունն է VIII դ. քաղաքում գործող դրամահատարանը, որտեղ կտրվել են օմնայան դիրհեմներ և ֆելսեր:

Դվինի ապակու հարուստ հավաքածուն բազմազանության շնորհիվ մշտապես գտնվել է ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: Աշխատությունն ունի համառոտ տեսական մաս՝ նվիրված միջնադարյան Հայաստանի VI-XIII դդ. առևտրական ճանապարհներին ու կապերին, քարտագրացուցակ, որտեղ յուրաքանչյուր առարկա ամենայն բծախնդրությամբ ներկայացված է իր բնորոշ հատկանիշներով, նկարագրական տվյալներով, թվագրությամբ ու համադրելի գուգահեռներով: Լուծվել են նաև ծագումնաբանական խնդիրները: Դրսեկ լինելու դեպքում տրված է որոշակի վայրի անվանումը, որտեղից այն ներմուծվել է: Աշխատությունն ունի լուսանկարների և օգտագործած գրականության հարուստ ցանկեր: Գրված է երեք լեզվով՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն: Որպես առևտրական կապերի արգասիք՝ այս աշխատությունը լուրջ ներդրում է հայ հնագիտության մեջ:

69. Основные итоги раскопок города Двина, Кавказ и Византия, №6, Ер., 1988, стр. 253-267.

Հակիրճ ներկայացված են 1987-1988 թթ. Դվին քաղաքի պեղումները: Հեղինակն անդրադարձել է Դվինի ճարտարապետական կարևոր նշանակություն ունեցող հուշարձաններին, հնագիտական նյութին, շերտագրությանը և քաղաքի պատմությանը: Խեցեգործական և ապակեգործական արտադրանքը ներկայացված է մերձավորարևելյան ու միջինասիական հնավայրերից հայտնի նյութերի համեմատությամբ:

70. Դարձյալ Դվինի հիմնադրման մասին, ԼՀԳ, Եր., 1988, №1, էջ 63-70:

Հեղինակը քննադատում է Ժ.Խաչատրյանի «Հելլենիստական քաղաքաշինության որոշ ավանդույթների, Երազամույն վայրի և Դվին

քաղաքի հիմնադրման մասին» հողվածը՝ հրատարակված ԼՀԳ ամսագրի 1982թ. երկրորդ համարում: Հենվելով պատմական աղբյուրների և պատմաաշխարհագրական առավել ստույգ փաստերի վրա (օրինակ՝ գետի հունի փոփոխությունները կամ դրանց տեղադրությունը), նա հստակեցրել է Տիր աստծո տաճարի տեղի հարցը: Նա հիմնավորում է, որ Տիրի տաճարը կառուցվել է Մեծամոր գետի ձախ ափին՝ Արտաշատ-Վաղարշապատ մայրուղու կողքին, իսկ վերջինս, տեղագրական առանձնահատկություններից ելնելով, չէր կարող հեռու գտնվել Դվինից: Ա.Քալանթարյանն անստույգ է համարում հողվածագրի այն պնդումները, որ Դվինն «աննշան բնակավայր էր» և «խոսքով Կոտակի կողմից չհիմնադրվեց որպես մայրաքաղաք»: Հղելով հայ պատմիչներին և հենվելով հնագիտական նյութի վրա՝ նա կասկածից վեր է դնում այն իրողությունը, որ Դվինը՝ որպես քաղաք և մայրաքաղաք, հիմնադրվել է IV դ. 30-ական թթ. և, աստիճանաբար մեծանալով, V դ. առաջին կեսից դարձել է վարչաքաղաքական ու տնտեսական խոշոր կենտրոն:

71. *Le palais du VIIIe siècle de Dvin, Atti del quinto simposio internazionale di arte Armena, San Lazzaro-Venezia, 1988, p. 215-221.*

Միջազգային գիտաժողովում ներկայացվել է միջնադարյան Դվին քաղաքի պատմությունը: Այն էական նշանակություն է ունեցել հայ միջնադարյան հոգևոր և աշխարհիկ ճարտարապետության ձևավորման գործում: Հատկապես կարևոր է Դվինում V և VII դդ. կաթողիկոսական պալատների ուսումնասիրությունը: Առաջինը գտնվում է Կաթողիկե եկեղեցուց հարավ-արևմուտք, իսկ երկրորդը՝ եկեղեցու հյուսիսային կողմում: VII դ. պալատը հայտնաբերվել է 1937-1939 թթ.: Այն կենտրոնական պտնասարահով կառույց է, որին կցված են տնտեսական ու բնակելի սենյակներ: Հատակագծային առումով պալատը դարերի ընթացքում որոշակի փոփոխություններ է կրել, իսկ X դ. վերածվել մզկիթի: Միջնադարյան պալատների հաստակագծային և ծավալատարածական կերպարը որոշ շեղումներով ժողովրդական բնակելի շինությունների կառուցվածքում պահպանվում է մինչև XIX դ.:

72. Древнее стекло Армении. Труды межд. конгресса по стеклу. Археометрия, Л., 1989, стр. 33-39 (соавторы: Р. Джанполадян, К. Костанян).

Հոդվածում ներկայացված են հայ ապակեգործության հիմնական փուլերը՝ ուրարտական ժամանակներից մինչև միջնադար: Հեղինակներն անդրադառնում են միջնադարյան ապակեգործության հիմնական ուղղություններին, մատնանշում տեխնոլոգիական առանձնահատկությունները: Ուշագրավ են ապակեգործական նյութի քիմիական վերլուծությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս ճանաչելու տեղական հումքի քիմիական բաղադրությունը, ապակու մշակման մեթոդները: Անիից ու Դվինից հայտնաբերված ապակյա հարուստ արտադրանքը տեխնիկական ու գեղարվեստական առնչություններ ունի մերձավորարևելյան տարածաշրջանի երկրների հետ:

73. Պեղումներ Դվինի 7-րդ դ. կաթողիկոսարանի և 5-րդ դ. միանավ բազիլիկի տարածքում, 1987-1988 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Եր., 1989, էջ 65-67 (հեղինակակից՝ Կ. Ղաֆաղարյան):

Կաթողիկոսարանի և միանավ բազիլիկի պեղումները կրկին անդրադառնում են այս շինությունների թվագրության ու ճարտարապետության հարցերին: 1948 թ. ընդհատված պեղումների վերսկսումը նպատակ ուներ հիմնավորելու այն, որ Կաթողիկե եկեղեցուց հյուսիս գտնվող պալատը ոչ թե V դ. կառույց է, ինչպես համարում են մի շարք մասնագետներ, այլ VII դ.: Դրա օգտին են խոսում պալատի հատակագծային հորինվածքը (խաչաձև, ոչ թե ուղղանկյուն) և տեղում գտնված հնագիտական նյութը: VII դ. պալատը ենթարկվում է շինարարական փոփոխությունների՝ չորս անկյուններից յուրաքանչյուրում առանձնացվում են մեկական սենյակներ: 894 թ. երկրաշարժից հետո, երբ կաթողիկոսը հեռանում է Դվինից, այն վերածվում է մզկիթի:

V դ. բազիլիկի պեղումներից պարզ դարձավ, որ նրա հյուսիսարևելյան հատվածում եղել է ոչ թե բաց սրահ, այլ բաց խորան: Շենքը կառուցվել է հեթանոսական պաշտամունքային կառույցի տեղում և համարվում է Դվինի վաղ մոնումենտալ շինություններից մեկը:

74. Դվինի արշավախմբի պեղումների հիմնական արդյունքները, 1987-1988 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Եր., 1989, էջ 82-83:

Քաղաքի Միջնաբերդում պեղումները վեր են հանել շերտագրական հետաքրքիր պատկեր: Բացվել է մ.թ.ա. II – մ.թ. I դդ. հելլենիստական շերտը, որը հստակ սահմանագատվում է վաղմիջնադարյան շերտից: Սրա վերին հորիզոններում նկատվում են 640-ական թթ. արաբական արշավանքների ժամանակ տեղի ունեցած հրդեհի հետքերը: Նույն այդ շերտում բացվել է 17 մ խորությամբ հոր-գաղտնարան՝ լցված բազիլիկ եկեղեցու ծածկի կղմինդրներով: Ի տարբերություն սրա՝ Միջնաբերդի գագաթի արևմտյան հատվածում վաղմիջնադարյան շերտ գոյություն չունի. այն բնակեցվել է 894 թ. երկրաշարժից հետո, իսկ X-XI դդ. շինությունները նստած են անմիջապես մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբի շերտի վրա: Պեղումները շարունակվել են նաև հարավային պարսպի մեծ բուրգի և Կենտրոնական թաղամասի պեղավայրերում: Դրանք կարևոր նշանակություն ունեցան ժամանակագրական, շերտագրական մի շարք հարցերի պատասխանելու համար:

1990

75. Դվինի վաղմիջնադարյան մոնումենտալ ճարտարապետության ժամանակագրության որոշ հարցեր, ՊԲՀ, Եր., 1990, №1, էջ 139-151 (հեղինակակից՝ Կ. Ղաֆադարյան):

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային խոշոր կենտրոն Դվինը կարևոր դեր է խաղացել հայ աշխարհիկ և հոգևոր ճարտարապետության զարգացման գործում: Գրավոր աղբյուրների տվյալների համադրմամբ հնագիտական պեղումները հնարավորություն են ընձեռում որոշակի ճշգրտումներ կատարելու քաղաքի ճարտարապետական հայտնի հուշարձանների թվագրության հարցում: Հռոկվածում մանրամասն անդրադարձ է կատարվել Կաթողիկե տաճարի և միանավ եկեղեցու կառուցման ու վերակառուցման փուլերին: 1985 թ. Միջնաբերդի գագաթի «Արշակունյաց գահանիստ դահլիճ» անվանվող կառույցի մանրամասն քննությունից պարզվել է, որ

այն պաշտամունքային կառույց է և եռանակ բազիլիկ եկեղեցիների վաղագույն օրինակներից: Ճշգրտված են նաև Դվինի V և VII դդ. թվագրվող պալատների կառուցման ժամանակն ու վերակառուցման փուլերը:

1991

76. Դվինի 1989-1990 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, ՀՀ 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Եր., 1991, էջ 100-101:

Պեղումները շարունակվել են Դվինի կենտրոնական թաղամասում և Միջնաբերդում: Աշխատանքները կենտրոնացվել են արևելյան հատվածում, որտեղ բացվել են անտիկ շինությունների մնացորդներ: Պեղվել է նաև Միջնաբերդի վերին պարսպի մի մասը որմնահեցով, որով ևս մեկ անգամ փաստվում է Միջնաբերդի՝ պաշտպանական երկու գոտի ունենալու հանգամանքը: Հյուսիսարևմտյան հատվածում ճշգրտվել են միջնադարյան շինությունների ճարտարապետական կերպարները, որոշակիացվել՝ միջնադարյան և անտիկ դարաշրջանների շերտերը: Հարավային բուրգի շրջանում շարունակվել են մոնումենտալ շինության պեղումները: Կենտրոնական թաղամասում բացվել են կրակապաշտական տաճարի որոշ հատվածներ: Այստեղ պեղվել է նկուղային սենյակ, ուր տանում են ութ աղյուսաշար աստիճանները: Այս կառույցը մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել, և հետագա պեղումներով կհստակեցվեն դրա գործառության նշանակությունն ու կապը տաճարի հետ:

77. *Le palais du VII siecle de Dvin, Atti dil quinto Simposio Interdi Arte Armene -1988, Venezia - S. Lazzaro, 1992, p. 215-224.*

Միջազգային գիտաժողովում ներկայացվել է Դվին քաղաքի պատմությունը, որն էական նշանակություն է ունեցել միջնադարյան հայ հոգևոր և աշխարհիկ ճարտարապետության ձևավորման գործում: Հատկապես կարևոր է Դվինում հայտնաբերված V և VII դդ. կաթողիկոսական պալատների ուսումնասիրությունը: Առաջինը Կաթողիկեն եկեղեցուց հարավ-արևմուտք է, իսկ երկրորդը գտնվում է եկե-

ղեցու հյուսիսային կողմում: VII դ. պալատը հայտնաբերվել է 1937-1939 թթ. պեղումների ժամանակ: Այն կենտրոնական պունասրահով կառույց է, որին կցված են տնտեսական ու բնակելի սենյակներ: Հատակագծային առումով պալատը դարերի ընթացքում որոշակի փոփոխություններ է կրել, իսկ X դ.՝ վերածվել մզկիթի: Միջնադարյան պալատների հատակագծային ու ծավալատարածական կերպարը ժողովրդական բնակելի շինությունների կառուցվածքում որոշ շեղումներով պահպանվում է մինչև XIX դ.:

1992

78. *Armenische und Sasanidische Bautätigkeit in Dvin, Archäologische Mitteilungen aus Iran, Band 25, Berlin, 1992, p. 219-232 (co-author : N. Hagopian, A. Djamgocian, K. Ghafadarian).*

Հոդվածում ամփոփված է վաղմիջնադարյան (V-VII դդ.) Դվինի երկու հատվածների մշակութային ու շինարարական պատկերը: 1970 թ. սկսած Սբ Գրիգոր տաճարի հարավարևմտյան մասում իրականացված պեղումների շնորհիվ բացահայտվեցին Դվինի V դ. կառուցված կաթողիկոսական պալատի ավերակները: Այն մարզպանական ժամանակաշրջանում դարձել էր մարզպանի նստոցը՝ կից կրակի տաճարով: VII դ. Կաթողիկեի հյուսիսարևելյան հատվածում կառուցվում է կաթողիկոսական երկրորդ պալատը, որի մտահղացումը պայմանավորված էր հայ եկեղեցու կանոնիկ սկզբունքներով, երբ արգելվում էր նախորդ պալատի սրբապղծված տարածքում կաթողիկոսարանի վերականգնումը:

Վաղմիջնադարյան հաջորդ շինությունը հնավայրի Միջնաբերդի հարավային տարածքում՝ պարսպի բուրգերից մեկի հարևանությամբ բացված մեծ շինության բացահայտումն էր, որը ծավալատարածական չափերով և հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդներով V-VII դդ. կառույց է: Մի քանի վերանորոգումներ կրած կառույցի պատկերը ներկայացված է շերտագրական այն կտրվածքով, որն իրականացվել է շինության արևելյան պատին կից գտնվող տարածքի պեղումներով: Հոդվածն ուղեկցվում է հարուստ գծանկարներով, լուսանկարներով ու ճարտարապետական գծագրերով:

79. *Les Donnees des Sources medievals Armnniennes sur la Macdoine, "Byzantinh Makedonia» (324-1430), Thessalonike, 1995. p.143–148.*

«Բյուզանդական Մակեդոնիա (324-1430)» խորագրով գիտաժողովում կարդացած զեկուցումը նվիրված է Մակեդոնիայի մասին հայկական սկզբնաղբյուրներում արծարծված հաղորդումներին: Առաջին անդրադարձը Ստրաբոնից հասած հնավանդ տեսությունն է, որի համաձայն մ.թ.ա. XIII դ. փռուզիացիները, Փոքր Ասիայից շարժվելով, հաստատվել են Հայաստանում:

Հեղինակը կարևորել է նաև հայ մատենագրության էջերում հունական աղբյուրներից քաղված թարգմանությունները, հայկական միջավայրում Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին տարածված բանահյուսական գրառումները և հայ պատմիչների վավերական հիշատակություններով վեր հանել հայ-մակեդոնական քաղաքական ու մշակութային առնչությունները: Մար Աբաս Կատինայի պատմությունից քաղված մի հատվածում Մովսես Խորենացին հիշատակում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին Նինվեի արխիվներից խալդական մի ձեռագիր է թարգմանել տվել հունարեն: Մովսես Խորենացին, ավելի ուշ նաև Մամվել Անեցին իրենց պատմության էջերում թողել են մակեդոնական 23 թագավորների անուններ, որոնք նախորդել են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն: Ցուցակի համաձայն՝ այն սկսվել է Կարանիսով և ավարտվել Ֆիլիպով:

Մովսես Կադանկատվացու պատմության էջերից Ա.Քալանթարյանն առանձնացրել է Իլիոն քաղաքի և Թեսալոնիկի միջև տեղի ունեցած ընդհարումը, որն ավարտվել է իլիոնացիների հաղթանակով: Նույն սկզբնաղբյուրից նա ներկայացրել է մակեդոնացիների ծագման առեղծվածը, համաձայն որի վերջիններս սերվել են Հաբեթի որդի Քիթուրից: Երևանի Մատենադարանում պահվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն վերաբերող 20 ձեռագիր: Մատենադարանի ֆոնդերում կան ձեռագրեր, որոնցում հիշատակվում են Դիոկղետիանոս և Մաքսիմիլիանոս կայսրերի ժամանակ քրիստոնեության համար նահատակված մակեդոնացի սրբերի՝ Ագապեի, Էրիսեի, Շիոնեի, Թեոդոլինեի, Վասսայի, Իրենի և այլոց անունները: Հոդվածում Ասողիկից, Արիստակես Լաստիվերցուց և ուրիշներից ուշագրավ վկայություններ են բերված Ալեքսանդր Մակեդոնացու վերաբերյալ: Իսկ հայկական կանոնա-

գրքում և Վարդան Բարձրաբերդցու մոտ արձանագրված են Քաղկեդոնի ժողովին մասնակցություն բերած մակեդոնացի մետրոպոլիտ Մելթոսի և Լուկասի անունները: Հիմնվելով հայկական սկզբնաղբյուրների, ձեռագրերի, ավանդազրույցների արձանագրած հարուստ տվյալների վրա՝ Ա.Քալանթարյանը ներկայացրել է հայ-մակեդոնական պատմամշակութային առնչությունները հնագույն ժամանակներից մինչև XV-XVI դդ.:

1993

80. Հնագիտական հուշարձանները և նրանց պահպանության վիճակը, Հուշարձան, Բ, Եր., 1993, էջ 10-13 (հեղինակակից՝ Վ. Հարությունյան):

1980-ական թթ. հուշարձանների պետական մակարդակով պահպանության խնդիրը հրամայական է դարձնում նյութական մշակույթի պահպանման գիտահետազոտական նոր նախագծերի, նոր մոտեցումների մշակումը, վարչաօրենսդրական համակարգի բարեփոխումները: Այդ նպատակով ստեղծված ենթակառուցվածքային մարմիններն ու գիտական խմբերը փորձում են լուծել հուշարձանների պահպանության, ամրակայման, պեղման և ուսումնասիրության օրակարգային հարցերը: Զգալի արդյունքներին զուգահեռ՝ այս բնագավառում շատ հարցեր դեռևս պետական հոգածության, մասնագետ-հետազոտողների և հասարակության լայն շերտերի ուշադրության ու խնամքի կարիքն ունեն:

1994

81. Հրայա Աճառյանը հնագետ. Հր. Աճառյանին նվիրված միջազգային գիտաժողով, Եր., 1994, էջ 47:

Սանկտ Պետերբուրգի պետական արխիվներից մեկում պահպանվող ակադեմիկոս Ն.Մառի հնագիտական օրագրում տեղեկություններ կան Դվին քաղաքի պեղումներին Հ.Աճառյանի մասնակցության մասին: Վերջինս ներկա է գտնվել նաև Էջմիածնում իրականացվող հետազոտական աշխատանքներին դարձյալ Ն.Մառի արշավախմբի կազմում: Զեկույցը նվիրված է նշված պեղումներին Հ.Աճառյանի մասնակցության վերաբերյալ փաստաթղթի հրապարակմանը:

82. Նոր տվյալներ Դվինի Սբ Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցու վերաբերյալ, 1991-1992 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Եր., 1994, էջ 46-48 (հեղինակակիցներ՝ Կ. Ղաֆադարյան, Ն. Հակոբյան, Գ. Քոչարյան, Մ. Պետրոսյան, Ա. Հակոբյան):

Դվինի Կենտրոնական թաղամասում գտնվող Սբ Գրիգոր եկեղեցու ամրակայման առիթով 1992 թ. հետախուզական աշխատանքներ են իրականացվել կառույցի հիմքերի հատվածում՝ հետաքրքիր նյութեր ընձեռելով եկեղեցու հատակագծային ու ծավալատարածական հարցերի նորովի մեկնաբանման համար: Արդյունքում բացվել է հետաքրքիր պատկեր, ըստ որի վաղ բազիլիկ եկեղեցու հիմքերը հյուսիսային և հարավային պատերի արևելյան հատվածներում, ինչպես նաև ավագ խորանի հարավային ու հյուսիսային մասերում ընդհատված էին: Հստակ էր, որ դրանք ոչ թե քանդված էին, այլ հարթեցված, որի նպատակը դեռ պարզ չէր: Պարզվեց նաև, որ եկեղեցու նախնական շինության հիմքի բոլոր քարերը երկրորդական օգտագործման են: Հետևաբար՝ եզրակացություն արվեց, որ Կաթողիկե եկեղեցու տեղում կամ մոտակայքում գոյություն է ունեցել անտիկ շրջանի ինչ-որ մոնումենտալ կառույց, որի քարերը, հավանաբար այդ շինության ավերումից հետո, օգտագործվել են բազիլիկի շինարարության ժամանակ:

1995

83. Դվինի ուսումնասիրության պատմությունից, ՊԲՀ, Եր., 1995, №2, էջ 195-204:

XIII դ. կեսերին՝ պատմության ասպարեզից դուրս գալուց հետո, Դվին քաղաքը երկար ժամանակ մոռացության է մատնվում: Դա տևում է մինչև XVII դ., երբ օտարերկրյա ճանապարհորդների և հայ հեղինակների աշխատանքներում հանդիպում են հիշատակումներ Դվինի ավերակների մասին: Հողվածում մանրամասն տրված են Դվինի մասին առաջին ճանապարհորդների տեղեկությունները, որոնցում նրանք փորձել են տալ նաև քաղաքի քարտեզը և հատակագիծը: Ներկայացված է Դվինի ավերակների առաջին պեղումների պատմությունը, որն սկսվում է դեռևս 1850 թ. Կովկասի փոխարքայի դիվանատան աշխատակից Տոկարևի կողմից: 1899 թ. Դվինում կարճատև պեղումներ է կատարել Ն. Մառը: Հետաքրքիր է, որ այս պե-

ղումներին մասնակցել է նաև Հ. Աճառյանը՝ իր ձեռքով կազմելով Միջ-նաբերդի հանույթը: 1907-1908 թթ. Դվինում պեղումներ է կատարել Խաչիկ Դադյանը, իսկ 1908 թ.՝ Բագրատ Խալաթյանը: Դվինի երկա-րաուն գիտական պեղումները սկսվում են 1937 թ.:

**84. Դվինի գլանաձև պատվանդանները, հանրապետական գիտական նստաշրջան, նվիրված 1990-1994 թթ. ազգագրա-կան և բանագիտական հետազոտությունների արդյունքնե-րին, գեկուցումների թեզեր, Եր., 1995, էջ 94-97
(հեղինակակից՝ Ա. Փիլիպոսյան):**

Ներկայացված են Դվինի վաղերկաթեդարյան սրբարաններից մեկում 1970 թ. հայտնաբերված գլանաձև երկու անոթները, որոնք գրականության մեջ հայտնի են հենակ, պատվանդան, հիմք, տակդիր, հրարորբոք, բուրանոթ, զոհասեղան, զոհարան և այլ անուններով: Դրանք իրենց զուգահեռներն ունեն Հին Արևելքի և Միջերկրականի ավազանի հուշարձաններում: Վերոհիշյալ անոթներն օգտագործվել են որպես խնկարկման անոթներ, ենթադրաբար կիրառվել են նաև սրբազան հեղման արարողությունների ժամանակ:

1996

85. Dvin. Histoire et Archeologie de la ville Medievale, Civilisations du proche-orient, hors serie, volume 2, Paris, 1996, 192 p.

Աշխատության աղբյուրագիտական հենքը հնագիտական պեղում-ներն ու մատենագրական վավերագրերն են, որոնք նպաստում են քաղաքի պատմության անհայտ ու քիչ հետազոտված խնդիրների լուսաբանմանը: Հայ և օտար աղբյուրների հաղորդումների հիման վրա Դվինի հազարամյա պատմությունը պարբերացված է ժամանա-կագրական հետևյալ փուլերով՝ IV-VII, VII-IX, IX-XI և XII-XIII դդ.:

Շարադրանքում գիտական աշխարհին ներկայացվում են Դվին քաղաքի ճարտարապետությունը, շերտագրությունը, դրամաշրջանա-ռությունը, կնիքագործությունը և քաղաքային զբաղմունքը՝ մետա-ղամշակությունը, խեցեգործությունը, ապակեգործությունը: 1937 թ. բաց-ված ու գիտական աշխարհում վիճահարույց կաթողիկոսական պալա-տի հարցը (V թե VII դ. պատկանելությունը) լուծվեց եռանակ բազիլի-կայի արևմտյան հատվածում բացված հսկայածավալ դահլիճի հետա-

գոտության շնորհիվ: Պատմական հավաստի աղբյուրների համադրումով հեղինակն ապացուցում է, որ այդ ավերակները պատկանում են V դ. կաթողիկոսարանին, որը քաղաքական իրադարձությունների հետևանքով հետագայում վերածվում է մարգպանի նստոցի: Քաղաքի շերտագրությունը տրվում է 1973 թ. սկսած ինչպես Միջնաբերդի, այնպես էլ Կենտրոնական թաղամասի պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական նյութի հիման վրա:

Միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի բազմազան կողմերը ներկայացնելու իմաստով աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք ունեն կնքադրոշմները, որոնք Դվինում հայտնաբերվել են Միջնաբերդի ժամանակագրական որոշակի հորիզոններից (V-VII դդ.): Թեման ուսումնասիրվել է բոլոր առումներով՝ հնագետի, պատմաբանի և արվեստագետի բարեխիղճ մոտեցմամբ ու գիտական բարձր մակարդակով: Դվինի բնակչության հիմնական զբաղմունքները (մետաղամշակություն, խեցեգործություն, ապակեգործություն) ներկայացվել են համապատասխան գլուխներում, ժամանակագրական սանդղակով, որտեղ առանձնացված է տեղական ու ներմուծված արտադրանքը:

Հայ մշակույթի զարգացման օրինաչափություններն ընդգծելով՝ հեղինակն այն դիտարկել է հարևան ժողովուրդների սոցիալական ու հոգևոր կյանքում տեղի ունեցող ազդեցությունների և փոխազդեցությունների համատեքստում:

86. Եռանավ բազիլիկ եկեղեցին Դվինի Միջնաբերդում, ԼՀԳ, Եր., 1996, №3, 66-70 (հեղինակակից՝ Կ. Ղաֆադարյան):

1961-1962 թթ. Դվինի միջնաբերդում բացվեցին եռանավ մեծ սրահի մնացորդներ: Շինության կենտրոնում ուրվագծվում էին կիսաբոլոր հատակագծով ինչ-որ կառույցի հետքեր, որոնք վերագրվեցին այդտեղ տեղադրված ամբիոնի կամ գահավորակի: Ըստ այդմ Կ. Ղաֆադարյանը կառույցն անվանեց գահանիստ դահլիճ և վերագրեց Արշակունի հայ թագավորներին: Այս տեսակետը մտավ գիտական շրջանառության մեջ մինչև 1983-1985 թթ., երբ լրացուցիչ ուսումնասիրություններով հստակեցվեցին շինության ճարտարապետաշինարարական առանձնահատկություններն ու շերտագրական պատկերը: Պեղումների ընձեռած նոր նյութերի և մշակութային փոխառչությունների լույսով վերանայվեց շինության գործառության նշանակությունը:

Մինչ այդ աշխարհիկ ճարտարապետությանը վերագրվող շինությունը համարվեց հոգևոր կառույց և V դ. կառուցված հայկական եռանավ բազիլիկ սրահների վաղագույն ձևերից մեկը: Իսկ սրահի կենտրոնական գահավորակը նման է հայկական կառույցին համաժամանակյա ասորական բազիլիկաներում լայն տարածում գտած գահավորակներին: Փաստորեն IV դ. թվագրվող այս շինությունը վաղքրիստոնեական եկեղեցի է և հայ-ասորական ճարտարապետական սերտ փոխհարաբերությունների արդյունք:

87. Հայոց գունդը, 1993-1995 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Եր., 1996, էջ 77-78:

1954 թ. Դվինի Միջնաբերդի գագաթին գտնվող արաբ ոստիկանի պալատական կառույցի հատակի տակ մոխրաշերտից հայտնաբերվել են կավե կնքադրոշմներ: Ըստ հնագիտական նյութերի՝ շերտը թվագրվում է V-VII դդ.: Կնիքներից մեկի վրա առկա է «տուն հայոց գնդին» պահլավերեն դրոշմ-արձանագրությունը, որի քննությամբ հեղինակը ենթադրում է, թե «Տանուտիրական գունդն» Այրարատում առանձին վարչական միավոր էր: Կազմավորվելով մարզպանական շրջանում՝ այն ենթադրաբար ներառում էր Ոստան, Մասյացոտն, Արագածոտն, Նիգ և մոտակա այլ գավառները: Հավանաբար «Տանուտիրական գունդը» VI դ. վերափոխվել է «Հայոց գնդի», որը VII դ. 30-ական թթ. Սասանյան Պարսկաստանի անկումից հետո լուծարվել է:

88. Դվինի կեռնոսաձև անոթները և նրանց հինարևելյան գուգահեռները, 1993-1995 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Եր., 1996, էջ 78-79 (հեղինակակից՝ Ա. Փլիպպոսյան):

Դվինի վաղերկաթեդարյան շերտի պեղումները փաստում են, որ հիշյալ շրջանում այն եղել է պաշտամունքային կենտրոն: Այդ են վկայում այստեղ հայտնաբերված չորս անոթները, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի են կեռնոս անվամբ: Սրանք իրանի վերին հատվածում ունեն մի քանի անոթ-հավելումներ, որոնք հաղորդակից են մայր անոթին: Հավելումները մի քանի տեսակի են՝ սափորաձև, թասաձև, փողաձև: Դվինի օրինակները պատկանում են վերջին խմբին: Նման անոթների միայն սրբարաններում և դամբա-

րաններում հայտնաբերումը հիմք է տալիս ենթադրելու դրանց ծիսական նշանակության մասին: Ինչպես Հին Արևելքի երկրներում, Հայաստանում ևս դրանք օգտագործվել են պտղաբերություն և զարթոնք խորհրդանշող աստվածներին ձևաված ծիսական արարողությունների ժամանակ:

1997

89. Բ. Ն. Առաքելյան (ծննդյան 85-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ, Եր., 1997, №1, էջ 224-226 (հեղինակակից՝ Գ. Սարգսյան):

Հոդվածը նվիրված է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, գիտության վաստակավոր գործիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի պատվավոր տնօրեն, մի շարք խորհուրդների անդամ Բաբկեն Նիկոլայի Առաքելյանի գիտական գործունեությանը: Նրա շնորհիվ անտիկ և միջնադարյան հնագիտությունը մեծ քայլ կատարեց: Բաբկեն Առաքելյանի մի շարք աշխատանքներ այժմ էլ չեն կորցրել իրենց գիտական կարևորությունը:

90. Հայաստանի ոսկու հանքերը միջնադարում, Հին Հայաստանի ոսկին, հանրապետական գիտական նստաշրջան, Եր., 1997, էջ 31-32:

Պատմական Հայաստանում ոսկու հանքերի մասին վկայում են հայ և օտար պատմիչները: Ոսկու արդյունահանման վկայություն է նաև ոսկի արմատով տեղանունների գոյությունը Հայաստանի տարբեր հատվածներում: Հոդվածը նվիրված է վերը նշված հարցերի հանգամանակից քննությանը:

1998

91. Կարո Ղաֆադարյան, Հին Հայաստանի մշակույթը, XI, հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզեր, պրոֆ. Կարո Ղաֆադարյանի հիշատակին, Եր., 1998, էջ 7-9 (հեղինակակից՝ Գ. Կարախանյան):

Հոդվածը նվիրված է բազմավաստակ գիտնական, հայ հնագիտության և վիճակագրության բնագավառում անգնահատելի ներդրում ունեցող Կարո Ղաֆադարյանի անցած գիտական ուղուն: Նա մասնակցել է Վաղարշապատի, Ամբերդի, Երևանի Կաթողիկեի, Ավանի

տաճարի, Կարմիր բլուրի պեղումներին, գլխավորել է միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի պեղումները: Շուրջ 25 տարի ղեկավարել է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանը: Երկար տարիներ դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում: Մեծ է նրա վաստակը հայագիտության տարբեր բնագավառների՝ վիմագրության, հայ ճարտարապետության պատմության, նյութական մշակույթի ուսումնասիրության գործում: Նրա մի շարք աշխատություններ առ այսօր սեղանի գիրք են միջնադարյան հնագիտություն և վիմագրություն ուսումնասիրողների համար, որոնցից են «Հայկական գրի սկզբնական տեսակները», «Ալքիմիան պատմական Հայաստանում», Երևանի, Հովհաննավանքի, Սանահինի, Հաղպատի հուշարձաններին ու դրանց վիմագրերին նվիրված ուսումնասիրությունները և, իհարկե, երկհատոր «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» աշխատությունը:

92. Ծիծեռնակաբերդի բնակավայրի 1998 թ. պեղումների նախնական արդյունքները, Էրեբունի-Երևան նստաշրջան, Եր., 1998, էջ 26-29 (հեղինակակիցներ՝ Հ. Հակոբյան, Ա. Փիլիպոսյան):

Ծիծեռնակաբերդի միջնադարյան բնակավայրի բազմազան նյութը վերաբերում է IX-XIV դդ.: Բնակավայրն իր բարձր դիրքով հսկող դեր է ունեցել Հրազդանի կիրճի առափնյա հատվածում և նաև տնտեսական կապեր ժամանակի մշակութային կենտրոնների հետ:

93. Հնագիտական տերմինաբանության շուրջ, Հին Հայաստանի մշակույթը, XI, հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզեր, պրոֆ. Կարո Ղաֆադարյանի հիշատակին, Եր., 1998, էջ 68-69:

Աղբյուրագիտական նյութի քննությամբ հեղինակն անդրադառնում է միջնադարյան որոշ զինատեսակների անվանաբանությանը՝ որոշակի ճշգրտումներ են արվում զենքի երեք տեսակների անվանումների վերաբերյալ (սիզակ-տեգ, նետ-սլաք և սուսեր-սուր): Նիզակը գրականության մեջ հաճախ նույնացվում է ծայրապանակի հետ, որն աղբյուրներում հանդիպում է «տեգ» ձևով: Իրականում տեգը ոչ թե զենքի տեսակ է, այլ սիզակի մետաղական ծայրն է: Երկրորդի՝

նետ-սլաք հարաբերության առումով հավանական է, որ սլաք անվանվել է նետի երկաթե ծայրը: Սուներ-սուր փոխհարաբերության առումով հեղինակը ենթադրում է, որ սուրը սուների կտրող մասն է, այսինքն՝ շեղբը:

94. Դրամական շրջանառությունը միջնադարյան Հայաստանում, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, հանրապետական նստաշրջան, Եր., 1998, էջ 34-35 (հեղինակակիցներ՝ Հ. Մելքոնյան, Գ. Սարգսյան):

Պատմական աղբյուրներն ու հնագիտական նյութը վկայում են, որ միջնադարյան Հայաստանում դրամական շրջանառությունն ընդգրկել է հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտները, ինչպիսիք են առևտրական հարաբերությունները, իրավական համակարգը, դրամական տուգանքը՝ որպես պատժամիջոց, եկեղեցական կյանքը, եկեղեցուն տրվող դրամական նվիրատվությունները, վճարովի պատարագը, հարկային ոլորտը, դրամով գանձվող հարկատեսակները: Զեկույցը վերաբերում է վերը նշված խնդիրների մեկնաբանությանը:

95. Դվինի կաթողիկոսությունը, Հայաստանը և քրիստոնյա արևելքը, միջազգային գիտաժողով, Եր., 1998, էջ 18-19 (հեղինակակից՝ Ն. Հակոբյան):

Հոդվածում հեղինակները դարձյալ բարձրացնում են Դվինում կաթողիկոսական աթոռի հաստատման հարցը: 460-ական թթ.՝ Հազկերտի մահվանից հետո, երբ փոխվեց Մասանյանների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխվեց Դվին, որը մարզպանական նստավայր էր: Այսպիսով, տեղի է ունենում հոգևոր և աշխարհիկ կենտրոնների մեկտեղում: Գյուտ Ա Արահեզգային (Ռթամեցի) դառնում է Դվինում նստող առաջին հայ կաթողիկոսը:

96. Торговля, денежное обращение и ремесла Двина в IV-XIII вв., Iran and Caucasus, Research papers from the Caucasian centre for Iranian Studies, vol. 2, Tehran, 1998, p. 13-24.

Դվինի պեղումների հիման վրա ներկայացվում են միջնադարյան քաղաքի առաջացման նախադրյալները և մինչև XIII դ. նրա ունեցած դերը որպես քաղաքական, մշակութային, տնտեսական, առևտրական կենտրոն: Այդ մասին են փաստում քաղաքի տարածքում հայտնա-

բերված դրամական գանձերը, արհեստագործական արտադրանքի բարձրարվեստ նմուշները: Դվինն առևտրական սերտ կապերի մեջ էր Իրանի, Բյուզանդիայի, ավելի ուշ շրջանում՝ Արաբական խալիֆայության հետ: Դվինի ապակեգործական արտադրանքը Մերձավոր Արևելքում լավագույններից էր: Քաղաքը հայտնի էր նաև իր խեցեգործական արտադրանքով: Արևելքի և Արևմուտքի հետ կապերի մասին են փաստում հայտնաբերված հնագիտական հարուստ նյութերը, որոնք ներմուծվել են Իրաքի, Սիրիայի, Եգիպտոսի, Միջին Ասիայի, Փոքր Ասիայի արհեստավորական խոշոր կենտրոններից:

1999

97. Նորահայտ բուրվառներ Քրիստոսի պատկերագրությամբ, Աստվածաշնչական Հայաստան, գիտաժողովի թեզեր, Օշական, 1999, էջ 122-124 (հեղինակակիցներ՝ Ն. Հակոբյան, Հ. Մելքոնյան):

Ներկայացված են Արցախից (Գանձասարի վանք) և Վայոց ձորից (Թանահատի վանք) հայտնաբերված մի քանի բուրվառների պատկերագրությունը, գեղարվեստական նկարագիրը և թվագրությունը: Միջնադարյան նյութական մշակույթի այս նմուշները (Գանձասարի օրինակը հատկապես շատ լավ է պահպանվել) հնագիտական և արվեստաբանական մեծ արժեք ունեն:

98. Լեռ, Հայաստանի ուղիների և պաշտպանական միջոցների մասին (ոուսերեն), Վավերագրեր, 1, Եր., 1999, 22 էջ (հեղինակակից՝ Ա. Ղազիյան):

Հոդվածը նվիրված է նշանավոր հայագետ-պատմաբան Լեոյի «О путях Армении и об оборонительных средствах этой страны» գիտական հետազոտությանը: Այն գրվել է 1919 թ. և կարևոր էր Հայաստանի պաշտպանական ռազմավարության ու տնտեսական խնդիրների լուծման առումով: Լեոն ներկայացնում է Հայկական լեռնաշխարհով անցնող առևտրական ու ռազմական ուղիները, շեշտում դրանց պաշտպանված և ապահով լինելու անհրաժեշտությունը նաև իր օրերում: Նա առաջարկում է ստեղծել պաշտպանական համակարգ՝ նորանկախ հայոց պետականությունը թշնամուց պատնեշելու համար:

99. Հայաստանը Բյուզանդիայի դրամակշռային համակարգում V-VII դարեր (ըստ Դվինի նյութերի), Հայաստանը և քրիստոնյա արևելքը, Եր., 2000, էջ 115-119:

Հնագիտական նյութերի և դրամական գտածոների հիման վրա ներկայացված է Հայաստանի V-VII դդ. դրամակշռային համակարգի պատկերը: Վկայված է, որ բյուզանդա-իրանական համաձայնագրով ոսկե դրամ կտրելու բացարձակ իրավունքը պատկանում էր կայսրությանը: Վաղ միջնադարում Արևելքում հայտնի բոլոր ոսկե դրամները բյուզանդական սոլիդներ էին, իսկ արծաթները՝ իրանական: Պատահական չէ, որ բյուզանդական ոսկե դրամների տարածման ոլորտում գտնվել են դրամների կշիռները ստուգելու համար նախատեսված կշռաքարեր: Դրանք հայտնի են էքսագիոն անունով, որոնց վրա կշռաչափի և միավորի քաշի անվանման սկզբնատառեր կան: Դվինում գտնված կշռաքարերից երեքն ապակուց են, չորսը՝ բրոնզից: Բոլոր կշռաքարերը մակագրություններով են: Գտնված նյութերի միջոցով հնարավոր է պարզել դրամակշռային համակարգի առանձին միավորների մեծությունները, որոնք, համադրվելով մատենագրական տվյալների հետ, կարող են կարևոր աղբյուր դառնալ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների լուսաբանման համար:

100. Կաթողիկոսանիստ Դվինը, Հայաստանը և Քրիստոնյա արևելքը, Եր., 2000, էջ 75-79 (հեղինակակից՝ Ն. Հակոբյան):

Դվինը, շուրջ չորս դար (V դ. երկրորդ կես-IX դ. 20-ական թթ.) լինելով կաթողիկոսանիստ, կարևոր դեր է խաղացել հայ հոգևոր ճարտարապետության զարգացման, Առաքելական եկեղեցու հիմքերի ամրացման գործում: Սակայն հայագիտության մեջ հստակ չէ կաթողիկոսությունը Վաղարշապատից Դվին փոխադրելու թվականը: Հեղինակները, հիմնվելով մատենագրական աղբյուրների և հնագիտական պեղումների արդյունքների վրա, հանգում են այն եզրակացության, որ կաթողիկոսարանը Դվին է տեղափոխվել Գյուտ կաթողիկոսի օրոք՝ V դ. 60-70-ական թթ.:

101. Мавзолей туркменского эмира Пир-Хусейна в селе Аргаванд Армении (историко-архитектурные аспекты). Культурное наследие Туркменистана, материалы к международной научной конференции, Ашгабат-Санкт-Петербург, 2000, стр. 152-153.

Ներկայացված է Երևանի մոտակա Արգավանդ գյուղում գտնվող Փիր-Հուսեյնի դամբարանը: Այն կառուցված է տեղական կարմիր տուֆով, բարձրությունը 12 մ է: Շինության գմբեթը ծածկված է կապույտ հախճաասպերով: Դամբարանն ունի արձանագրություն, որտեղ Փիր-Հուսեյնը հանդես է գալիս որպես քաղաքական հմուտ գործիչ, արհեստների ու գիտության հովանավոր: 1998 թ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ու Թուրքմենիայի պատմության ինստիտուտի համատեղ արշավախումբը դամբարանում պեղումներ է ձեռնարկել: Հայտնաբերվել են հետաքրքիր գտածոներ, որոնք կարևոր են ինչպես հայոց, այնպես էլ թուրքմենների պատմության համար: Ինչպես իրավագիտորեն նկատել է արշավախմբի ղեկավար Խ. Յուսուպովը, Արգավանդի դամբարանի հիմքում դրված է մահմեդական գերեզմանական կառույցների գաղափարը, սակայն այն կատարված է հայ վարպետների ձեռքով:

2001

102. Հնագետ Հարություն Մարտիրոսյանի գիտական ժառանգության հարցի շուրջ (ծննդյան 80-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ, Եր., 2001, №3, էջ 172-179 (հեղինակակից՝ Ա. Բորոխյան):

Հոդվածում ներկայացված է ականավոր հնագետ Հարություն Մարտիրոսյանի գիտական վաստակը: Նա ութ տասնյակից ավելի աշխատությունների և տասը մենագրությունների հեղինակ է: Մասնակցել է Հայաստանի բազմաթիվ հուշարձանների պեղումներին (Կարմիր բլուր, Գոլովինո, Գառնի, Կիրովական, Գեղարոտ, Նոր Արեշ, Արմավիր, Գեղամա լեռներ և այլն): Էական էր նրա կատարած աշխատանքը բրոնզերկաթեդարյան ժամանակաշրջանի համար պարբերացման ու ժամանակագրության սանդղակ ստեղծելու և ժայռապատկերների ու նշանագրերի ուսումնասիրման գործում, որոնք այժմ էլ պահպանում են իրենց գիտական բարձր արժեքը:

103. Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմական արձանագրությունները, ՊԲՀ, Եր., 2001, №2, էջ 169-199 (հեղինակակից՝ Ֆ. Բարայան):

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր և մշակութային կենտրոն Ուշիի վանական համալիրում 1999-2000 թթ. ամբողջովին պեղվել են Սբ Սարգսի մատուռ-դամբարանը, գլխավոր եկեղեցին ու գավիթը, հարավային պարիսպը, համալիրի մեջ մտնող տարբեր նշանակության այլ շինություններ: Հայտնաբերվել են հարուստ և բազմազան հնագիտական նյութեր: Բացահայտվել են նաև մի շարք անհայտ արձանագրություններ, որոնք կարևոր աղբյուրագիտական հենք են Վաչուտյան իշխանական տան և վանական համալիրի ուսումնասիրության համար: Հռոկվածում ներկայացված է 26 արձանագրություն, որոնցից 19-ն առաջին անգամ է շրջանառվում:

104. «Թուխ մանուկ» հուշարձանների հարցի շուրջ, «Թուխ մանուկ» նստաշրջան, Եր., 2001, էջ 85-88 (հեղինակակից՝ Հ. Սարգսյան):

Քննվում են «Թուխ մանուկ» կոչվող հուշարձանների առկայության պատճառները Հայաստանի գրեթե բոլոր բնակավայրերում: Ճարտարապետական առումով «Թուխ մանուկները» մատուռանման կառույցներ են: Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ «Թուխ մանուկ» անունով լեռնանցքներ, քարաժայռեր, ավերակ գյուղեր, խաչեր, գետեր, աղբյուրներ, ծառեր ու ավետարաններ կան: Այս սրբավայրերի ակտիվ այցելուներից են եղել հատկապես կանաչք՝ պտղաբերության, հաջողության և բուժման ակնկալիքներով: Չնայած համաժողովրդական բնույթին՝ դրանք ընդգրկված չեն ազգային քրիստոնեական սրբերի շարքում, ինչը կարող է վկայել դրանց խոր արմատների մասին:

105. Ավետիս քահանա, Ժամանակագրություն, Քաջբերունի, Բազմամիլիոն ժառանգություն, Վավերագրեր, 2, Եր., 2001, 116 էջ (հեղինակակից՝ Ա. Ղազիյան):

Գրքույկում կազմողները զետեղել են Քաջբերունու կազմած երկու ձեռագրեր: Սրանցից առաջինը գրի է առել XIX դ. սկզբին (մինչև 1824 թ.) Կարս քաղաքի հայոց եկեղեցու քահանա (մականունը՝ «Վարժապետ») տեր Ավետիս Գսպոյանը:

Գրքույկում զետեղված երկրորդ աշխատությունը շարադրել է Քաջբերունին 1920 թ.՝ մահվանից առաջ: Այն վերաբերում է 1918-1920 թթ. թուրքերի կողմից Շամախի նահանգի հայկական գյուղերում կատարված ավերածություններին և հարց է բարձրացված հասցրած վասաների փոխհատուցման խնդիրների վերաբերյալ:

2002

106. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973-1980 թթ.), Եր., 2002, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 254 էջ (հեղինակակից՝ Կ. Ղաֆաղարյան):

Գիրքը Դվին քաղաքի պեղումների շուրջ 43 տարվա տարեգրությունն է: Այն գիտական ամենալայն հասարակության դատին ներկայացված «Դվին I» և «Դվին II» աշխատության լրացված շարունակությունն է: Հեղինակներն ամենայն բարեխղճությամբ քննության են ենթարկել պեղումներով ձեռք բերված հնագիտական գտածոների հարուստ ընտրանին: Ծանոթանալով աշխատությանը՝ ընթերցողը կարող է լիարժեք պատկերացում կազմել միջնադարյան Հայաստանի «տիեզերաշահ, տիեզերական» մայրաքաղաքի վերաբերյալ, որտեղ հույն պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու խոսքերով խաչվում էին Հնդկաստանից Բյուզանդիա, Իրանից Եգիպտոս տարանցիկ առևտրի երթուղիները: Քաղաքի համբավը վաղուց էր դուրս եկել երկրի սահմաններից: Այդ են վկայում արաբ պատմիչների (Իբն Հաուկալ, Ալ Բալազորի, Մուկադասի և ուրիշներ) տեղեկությունները: Կ. Ղաֆաղարյանն ու Ա. Քալանթարյանն առանձնակի քննարկել են քաղաքաշինությանը վերաբերող խնդիրները: Առանձին գլուխ է սվիրված կաթողիկոսական պալատների ճարտարապետությանը՝ իբրև աշխարհիկ շինությունների եզակի օրինակներ: Բազմամյա պեղումների և հնագիտական բացառիկ արժեք ներկայացնող գտածոների շնորհիվ վեր են հանվել շերտագրական խնդիրները, վերականգնվել է մշակութային շերտերի հաջորդականությունը ժամանակագրական տարբեր դարաշրջաններում:

107. Օշականի ուրարտական ամրոցի 2002թ. պեղումների նախնական արդյունքները, Մաշտոցյան ընթերցումներ, թեզեր, Օշական, 2002, էջ 55:

Օշականի մերձակա Դիդի կոտ դրի վրա գտնվող ուրարտական ամրոցը IV դ. կեսերին վերածվել է Ամատունիների նստոցի: Ամրոցի միջնադարյան մշակույթին են վերաբերում IV դ. մատուռը, վաղքրիստոնեական շրջանի խեցեղենն ու կղմինդրը: Որպես ուրարտական հուշարձան՝ ամրոցը նշանավոր է իր պաշտամունքային շինությամբ:

108. Ուշիի Ս. Սարգիս վանքը, Աճեմյան մատենաշար Ա, Եր., 2002, էջ 236-255 (հեղինակակից՝ Ֆ. Բաբայան):

Ներկայացված են միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր և կրթամշակութային կենտրոններից մեկի՝ Ուշիի վանական համալիրի պեղումները: Ուշիի վանքը թեև հիշատակվում է վաղ միջնադարում, սակայն վանական համալիրի ծաղկման շրջանը համընկնում է Զաքարյանների կողմից հայոց աշխարհը սելջուկներից ազատագրելու ժամանակի հետ: Զաքարյաններն իրենց տիրույթները բաժանեցին տարբեր իշխանական տների միջև: Արագածոտնը տրվեց Վաչուտյաններին, որոնք էլ բուռն շինարարական գործունեություն ծավալեցին իրենց տիրույթներում, այդ թվում և Ուշիում:

Պեղումներով բացվել է վանքի գլխավոր Սբ Աստվածածին եկեղեցին, որը պատկանում է գմբեթավոր սրահների տիպին: Եկեղեցու որմին հայտնաբերված Վաչե Վաչուտյանի նվիրատվական արձանագրությունը հիմք է տալիս, որ կառույցի շինարարությունը վերագրվի նրան և թվագրվի XI դ.: Ըստ արձանագրության՝ եկեղեցու գավիթը կառուցվել է 1264թ.: Պեղումներով բացվել են նաև զանգակատունը, արտաքին սրահը, հասարակական, բնակելի և տնտեսական նշանակության տարբեր շինություններ: Վերջին կառուցապատումներն իրականացվել են Ոսկան Երևանցու վանահայրության տարիներին: XVIII դ. վանքն աստիճանաբար ամայանում է, իսկ 1827 թ. երկրաշարժի ժամանակ արդեն լքված էր: Պեղումներով հայտնաբերվել են արհեստագործական արտադրանքի բազմաթիվ օրինակներ, որոնց մեծ մասը վերաբերում է վանքի գործունեության վերջին շրջանին:

109. Անին XX դարի 20-ական թվականներին, Անիի Կաթողիկե տաճարի 1000-ամյակը, նստաշրջանի թեզեր, Եր., 2002, էջ 53-54 (հեղինակակից՝ Ա. Ղազիյան):

XX դարի սկզբին Անդրկովկասում ընթացող պատերազմներն ու քաղաքական վայրիվերումները ծանր հետևանքներ են թողել Անի մայրաքաղաքի ուսումնասիրության վրա: Չնայած Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական մարմինների ջանքերին՝ հուշարձանի հետագա ճակատագիրը վտանգված էր: Ի վերջո Կարսի նահանգը և Սուրմալուի գավառը Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային զիջելու հետևանքով հայոց հոշակավոր մայրաքաղաքն անցավ Թուրքիային:

2003

110. Армения: раннее средневековье (IV-VIII вв.). «Археология», «Крым. Северо-восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV-VIII вв.)», М., Наука, 2003, стр. 321-334, 426-453.

Աշխատությունը հեղինակի երկարատև գիտական գործունեության արգասիքն է: Այն կազմված է երեք բաժիններից. 1. վաղմիջնադարյան հուշարձանների ուսումնասիրության պատմությունը. քաղաքներ և բերդեր, 2. հոգևոր ու աշխարհիկ կառույցների շինարարություն, 3. առևտուր ու արհեստներ: Առաջին անգամ մեկ ամբողջությամբ շրջանառության մեջ են դրվում վաղմիջնադարյան հուշարձանների՝ Դվինի, Հացավանի, Այգեվանի, Գառնիի պեղումներից հայտնի այն գտածոները, որոնք արհեստագործական արտադրանքը ներկայացնում են ամենալայն դրսևորումներով, շինարվեստն՝ իր նորարարական ձեռքբերումներով, կառուցողական հորինվածքով, շինանյութով, ծավալատարածական լուծումներով, գործառնական նշանակությամբ: Այս հենքի վրա հատուկ ուսումնասիրության առարկա են դարձել պաշտամունքային և աշխարհիկ կոթողները: Առանձին բաժին է հատկացված արհեստներին ու առևտրին: Գտածոների տեխնիկական վերլուծությամբ վերականգնվել են վաղ միջնադարում Հայաստանում գործող արհեստները, դրանց զբաղեցրած առանձնահատուկ և կարևոր տեղը տնտեսության մեջ ու կենցաղում: Հայաստանով էր անցնում Հնդկաստան-Միջին Ասիա-Իրան-Եգիպտոս հարավ-

արևելյան ճանապարհը, իսկ հյուսիսային ճանապարհով դուրս էին գալիս Սև և Միջերկրական ծովափնյա երկրներ: Միջազգային առևտրական լայն կապերի վկայություն են Դվինում գտնված մեծաթիվ կավե կնքադրոշմները, որոնցով կնքվում էին ապրանքահակերը:

111. Ուշիի Սբ Սարգիս վանքի պեղումները և պահպանության խնդիրները, *Conservation of ruined Monuments, Եր., 2003, էջ 120-128 (հեղինակակից՝ Ֆ. Բաբայան):*

Ուշին պատմական Հայաստանի Արագածոտն գավառի նշանավոր վանական համալիրներից է: Հիմնադրվելով դեռևս V դարում Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից՝ այն մինչև XVIII դ. եղել է կրոնական-մշակութային կարևոր կենտրոն: 1999 թ. սկսված հնագիտական պեղումները կարևոր նշանակություն ունեցան միջնադարյան այս հուշարձանի փրկության ու հետագա ուսումնասիրման համար: Բացվել է հնագիտական հարուստ նյութ՝ խեցեղեն, դրամներ, քանդակազարդ դետալներ, արձանագրություններ, շինությունների մնացորդներ, ճշտվել է համակառույցի ընդհանուր ճարտարապետական պատկերը:

112. Результаты раскопок 2002 г. в Ошакане. Археология, этнология и фольклористика Кавказа, материалы международной конференции, *Եր., 2003, стр. 112-121 (соавторы: У. Мелконян, А. Жамкочян, Ф. Бабаян, А. Пилипосян, А. Канемян).*

Օշականը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է: Գյուղի կենտրոնում բարձրացող Դիդի կոնդ կոչվող բլուրը բնակեցված է եղել դեռևս II հազարամյակում: Այստեղ 1971-1975 թթ. պեղումներով բացվել է ուրարտական ամրոցի ողջ տարածքը, որն իր հատակագծով, հորինվածքով, ծավալատարածական լուծումով, շինարարական տեխնիկայով բնորոշ է ուրարտական շինարվեստին: Հուշարձանի ճարտարապետական կերպարը, շինարվեստը և պեղումներից գտնված նյութերը հիմք են տվել եզրակացնելու, որ Դիդի կոնդի ամրոցը հիմնադրվել է մ.թ.ա. VII դ. երկրորդ կեսին՝ Ռուսա II արքայի գահակալության տարիներին, երբ Վանի թագավորությունը մի կարճ ժամանակահատվածում կրկին վերելք էր ապրում: 2002 թ. բլրի վրա վերսկսված հնագիտական չորսամյա աշխատանքների շնորհիվ ամբողջությամբ պեղվել են ուրարտական ամրոցի արևելյան, հյուսիսային և մասամբ արևմտյան պատերը: Բացվել են նաև հյուսիսարևելյան մասում գտնվող

մեծ սրահը, արևմտյան «բակի» հարավային հատվածը, մաքրվել է ամրոցի կենտրոնական հատվածում գտնվող փոքր բլուրը, որտեղ գտնվում են վաղմիջնադարյան սրբարանը և ուրարտական տաճարը: Այն ուրարտական հոգևոր ճարտարապետության ուշագրավ հուշարձաններից է և լրացնում է Արևմտյան Հայաստանի ուրարտական հուշարձաններում (Այանիս, Ագնավուր-թեփե, Թոփրակ-Կալե, Չավուշ-թեփե, Կայալի դերե և այլն) բացված նմանատիպ կառույցների շարքը: Պեղումներ են կատարվել նաև Դիդի կոնդի լանջերին, որտեղ բացվել են ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի, ուրարտական և անտիկ շրջանի դամբարաններ:

113. Աղբյուրագիտական մի ճշգրտում. արդյո՞ք V դարում է ավերվել Դվինի մեհյանը, Ավարայրի խորհուրդը, Եր., 2003, էջ 82-84:

«Ավարայրի խորհուրդը» վերնագրված գիտական նստաշրջանում կարդացված գեկուցման մեջ քննության է առնվել հայոց պատմության մի դրվագը՝ V դ. հակապարսկական ապստամբությունը: Հեղինակը փորձել է հարթել հայկական աղբյուրներում առկա շփոթությունը՝ կապված Դվին քաղաքում զրադաշտական ատրուշան հիմնելու, ապա դրա ավերման ու կաթողիկոսական այթոռի հաստատման հետ:

114. Հայ հնագիտության անցած ուղին և ներկա վիճակը, «Գիտություն և տեխնիկա», Եր., 2003, №6-7, էջ 44-53:

Համառոտ ներկայացվում է հայ հնագիտության ձևավորման ընթացքը XX դ. սկզբից մինչև մեր օրերը: Այս ասպարեզում ձեռք բերված նվաճումներն ուղեկցվում են նոր խնդիրների առաջացման ու լուծման հեռանկարներով: Հոդվածը ներկայացնում է հնագիտական հուշարձանների ժամանակագրությունը և դրանց տեղը պատմական դարաշրջանների պարբերացման սանդղակում, Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված հնագիտական հուշարձանների կարևորությունը և արժեքը ոչ միայն հայկական, այլև տարածաշրջանային ու համաշխարհային մշակույթների ուսումնասիրման համատեքստում:

115. Հայ հնագիտության ձեռքբերումները, արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները, Հայագիտության արդի վիճակը և նրա զարգացման հեռանկարները, Եր., 2003, էջ 91-93:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին ձևավորված հայ հնագիտությունն իր զարգացման հիմնական փուլը թևակոխեց խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Գտնվելով համաշխարհային քաղաքակրթությունների խաչմերուկում՝ Հայկական լեռնաշխարհի նյութական մշակույթը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց օտար ուսումնասիրողների շրջանում: Աստիճանաբար շրջանառության մեջ են դրվում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում կատարված պեղումների արդյունքները, որոնք հնարավորություն են տալիս հնագիտական վերակազմություններն իրականացնելու լեռնաշխարհի բովանդակ սահմանների համար: Արդի հայ հնագիտությունը շարունակում է հայոց նյութական մշակույթի համակարգված ուսումնասիրությունը՝ հայկական մշակույթը դիտարկելով առաջավորասիական հին քաղաքակրթությունների ընդհանուր համատեքստում:

116. On Armenian-Iranian Cultural Interrelations, A Collection of Essays of the 2nd. International congress on the Anthropological study of Iran and Caucasia, Tehran, 2003, p. 75-80.

Հոդվածում ներկայացված են հայ-իրանական մշակութային փոխառնչությունները, որոնք առկա են դեռևս քարի դարից՝ առավել ակնառու դառնալով հատկապես արեմենյան ու պարթևական ժամանակաշրջաններում: Իրանը լավ էր հասկանում Հռոմի դեմ պայքարում Հայաստանի դերի կարևորությունը, որի հետևանքը մ.թ. I դ. Հայաստանում Պարթև Արշակունյաց դինաստիայի ստեղծումն էր: Հայ-իրանական սերտ համագործակցության շրջանն ավարտվեց մ.թ. III դ., երբ Իրանում գահ բարձրացավ Սասանյան հարստությունը և պայքար սկսեց Արշակունիների դեմ նաև Հայաստանում, որի հետևանքով 428 թ. հայկական թագավորությունը կործանվեց: Սակայն այս շրջանում ևս հայ-իրանական մշակութային փոխառնչություններն ակնհայտ են մասնավորապես հետևյալ ոլորտներում՝ պետական և ռազմական կառուցվածք, պաշտոնական հագուստ և զենքեր, ճարտարապետություն, քանդակ, խեցեգործություն, ապակեգործություն, մետաղագործություն, կնիքագործություն և այլն:

117. Պեղումներ Օշականում, Արագածոտն. հոգևոր և մշակութային ժառանգություն, գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Օշական, 2003, էջ 17-19 (հեղինակակիցներ՝ Հ. Մելքոնյան, Ա. Ժամկոչյան, Ֆ. Բարսյան, Ա. Փիլիպոսյան, Ա. Կանեցյան):

Հայաստանի վաղագույն և միջնադարյան մշակույթի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն Օշականի Դիդի կոնդ բլուրի պեղումները: 2002թ. նոր, ուշագրավ բացահայտումներ կատարվեցին: Մասնավորապես ամբողջացվեց դեռևս 1970-ական թթ. բացված ուրարտական ամրոցի հատակագծային, շինարարական, ժամանակագրական, գործառության պատկերը: Հայտնի դարձավ, որ ամրոցն ունի նաև պաշտամունքային նշանակություն: Ամրոցի արևմտյան պարսպին հպված բացվել է տաճարային կառույց, որը ըստ հատակագծի, դասվում է ուրարտական դասական տաճարների շարքում, որոնք հայտնի են նմանատիպ բազմաթիվ հուշարձաններում և նվիրված են ուրարտական պանթեոնի գլխավոր աստծուն՝ Խալդին: 2002թ. պեղվել են շուրջ 30 երկաթեդարյան և մեկ միջին բրոնզի դարաշրջանով թվագրվող դամբարաններ:

2004

118. Հռոմնուսի վանքի նվիրատվական արձանագրությունները, Շիրակի մշակութային ժառանգությունը, Գյումրի, 2004, էջ 45-46 (հեղինակակից՝ Գ. Սարգսյան):

Հռոմնուսի վանական համալիրը հայտնի է վիմագրական հարուստ նյութով: Նախկինում և վերջին տարիներին հրատարակված աշխատություններից կարելի է ընդհանրացնել վանքի նվիրատվական արձանագրությունների ընդարձակ ցուցակը, որն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հռոմնուսի վանքի տնտեսական գործունեության, կալվածքների, անշարժ ու շարժական ունեցվածքի մասին:

119. Среднебронзовое погребение №30 в Ошакане. Археология, этнология, фольклористика Кавказа, межд. конференция, Тб., 2004, стр. 69-71 (соавторы: А. Пилипосян, У. Мелконян).

2002թ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը ձեռնամուխ եղավ Օշական գյուղի հյուսիսարևմտյան ծայրամասում շինարարական աշխատանքների ժամանակ պատահական

բացված դամբարանի պեղման աշխատանքներին: Այն արևելք-արևմուտք առանցքով, չորս սալերով ծածկված թաղում էր: Դամբարանից հայտնաբերվել են հարուստ հնագիտական գտածոներ (խեցեղեն, մետաղե կաթսա, ձիասանձի մասեր, դաշույն, նետասլաքներ, տարբեր զարդեր և այլն): Հայտնաբերվել են նաև տարբեր կենդանիների (ցուլ, կով, ձի, խոզ, այծ, ոչխար, շուն, աղվես, նապաստակ) ոսկրային մնացորդներ: Ըստ դիտարկումների՝ կատարվել է դիակիզում: Գտածոների առաջավորասիական և անդրկովկասյան զուգահեռների հիման վրա դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. XVII-XVI դդ.:

2005

120. Գինին հայոց ավանդական մշակույթում, Եր., 2005, Ազրոբիզնեսի և գյուղի զարգացման կենտրոն, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, 306 էջ (հեղինակակիցներ՝ Ս. Հարությունյան, Հ. Պետրոսյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Մելքոնյան, Ս. Հոբոսյան, Պ. Ավետիսյան):

Աշխատությունը նվիրված է հայոց ավանդական մշակույթի ամենատարածված ճյուղերից խաղողագործության և գինեգործության պատմությանը: Գինու մշակույթը վեր հանելու համար հեղինակներն օգտագործել են հնէաբուսաբանական, հնագիտական, մատենագրական, վիճագրական, ազգագրական, բանահյուսական հարուստ տվյալներն ու ուսումնասիրությունները: Ա. Քալանթարյանը՝ որպես գրքի գլխավոր խմբագիր, աշխատել է բոլոր տեքստերի վրա, իսկ իբրև հեղինակակից՝ մասնակցել «Գինեգործությունը միջնադարյան Հայաստանում», «Գինին միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում», «Խաղողը և գինին հայկական միջնադարյան պատկերագրության մեջ», «Խաղողի այգին, տեսակները և խնամքը», «Գինու ստացման արտադրական կառույցները» բաժինների շարադրմանը:

121. Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ., Եր., 2005, «Մուղնի» հրատ., 150 էջ (հեղինակակից՝ Հ. Մելքոնյան):

Աշխատանքում ամփոփված են 1990-2003 թթ. Հայաստանում կատարված պեղումների հիմնական արդյունքները: Աշխատությունը կազմված է ներածությունից, չորս գլուխներից, պեղված հնագիտական

հուշարձանների ցանկից և հնագիտական դարաշրջանների ժամանակագրական սանդղակից: Աշխատանքում ներկայացված են XIX-XX դդ. և հետագա տարիների հայ հնագիտության զարգացման ուղիները՝ դիտարկված առաջավորասիական հին քաղաքակրթությունների ընդհանուր համատեքստում: Եվրոպական և ամերիկյան տարբեր կենտրոնների տեխնիկական, ֆինանսական ու կադրային հնարավորությունների օգտագործումը դաշտային հետազոտություններին նոր լիցք է հաղորդել: Պեղումների նոր արդյունքների հիման վրա պարբերականացվում է ժամանակագրական ողջ սանդղակը՝ հին քարե դարից մինչև ուշ միջնադար: Բնական գիտությունների տվյալներով հայ հնագիտության մեջ օգտագործվում են անալիտիկ և սինթետիկ հնագիտության մեթոդները: Քննարկվում է նաև Կովկասի օբսիդիանի աղբյուրների ուսումնասիրության միացյալ ծրագիրը, որի շրջանակներում դիտարկվում են նեոլիթ-բրոնզ դարաշրջաններում հումքի տարածման և արհեստների խնդիրները Մերձավոր Արևելքում:

Հայաստանում պլեստոցենյան նախամարդու բնակեցման վայրերի հայտնաբերման նպատակով լուսաբանվում է «Հայկական միջանցքը»՝ Աֆրիկայից Եվրասիա կատարված ներգաղթի հնարավոր ուղիները գտնելու նպատակով: Քննարկման առարկա է Վանի թագավորությունը: Հայաստանի դասական հուշարձանների պեղումները լուսաբանում են արեմենյան, հունա-հռոմեական աշխարհների հետ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կապերը: Քաղաքաշինության, հոգևոր և աշխարհիկ շինությունների, արվեստների, արհեստների, նյութական մշակույթի ուսումնասիրության համար լուրջ ձեռքբերումներ ունեն միջնադարյան շրջանին պատկանող հուշարձանները: Աշխատանքը տպագրվել է Բաց հասարակության ինստիտուտի օժանդակության հիմնադրամի հայաստանյան մասնաճյուղի թիվ 1408 դրամաշնորհի շրջանակներում:

122. Նորահայտ հիշատակագրեր Մոմիկի տոհմի մասին, Հայոց պատմության հարցեր, 6, Եր., 2005, էջ 183-194 (հեղինակակիցներ՝ Հ. Մելքոնյան, Գ. Սարգսյան):

2004 թ. Վայոց ձորի մարզի Աղավնաձոր գյուղի մերձակա Ներքին Ուլգյուր կոչվող գյուղատեղում, Ս.Աստվածածին եկեղեցու վերակառուցման հետ կապված, հուշարձանի շուրջն իրականացվել են

մաքրման աշխատանքներ: Այդ ընթացքում պեղվել է միջնադարյան հայ նշանավոր ճարտարապետ, քանդակագործ ու մանրանկարիչ Մոմիկի ընտանեկան տապանաբակը, որտեղ թաղված են Մոմիկի ծնողները, եղբայրն ու նրա ընտանիքի անդամները: Տապանաքարերի արձանագրությունները նոր լույս են սփռում տաղանդավոր հայ վարդպետի գերդաստանի պատմության և տոհմագրության վրա:

123. Աղցքի հնագիտական արժեքները (1974-1975 թթ. պեղումների արդյունքները), Հուշարձան, Գ, 2005 թ., էջ 140-150 (հեղինակակից՝ Հ. Սիմոնյան):

Աղցքի Արշակունյաց դամբարանը վաղքրիստոնեական ուշագրավ հուշարձաններից է: Այստեղ 1974-1975 թթ. պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական նյութերը ժամանակագրորեն բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ IV-VIII, IX-XIV և XV-XVIII դդ.: Հոդվածում մանրամասն քննարկվել է հիշյալ ժամանակահատվածների խեցեղենը: Վաղմիջնադարյան շինարարական խեցեղենի խոտանի հայտնաբերումը վկայում է տեղական արտադրության մասին: Ներկայացված են նաև պատկերագարող աղյուսները: Զարգացած միջնադարին վերաբերող նյութերը ևս հարուստ են ու բազմազան: Դամբարանի հարավային հատվածում հայտնաբերվել են տարբեր նյութեր պարունակող, XII-XIII դդ. թվագրվող թաղումներ: Ուշ միջնադարում դամբարանի շրջակայքը լքված է եղել:

2006

124. Հայաստանում հնագիտական պեղումների արդյունքները 2005 թվականին, Հայ արվեստ, Եր., 2006, №1, էջ 6-7:

Ներկայացված են 2005 թ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբերի աշխատանքները, մասնավորապես Հայաստանի նշանավոր մայրաքաղաքներ Արմավիրի և Արտաշատի վերսկսված պեղումները: Քարեդարյան ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար կարևոր էր Հովք գյուղի տարածքում գտնվող քարայրերի հետազոտումը: Նեոլիթյան շրջանի հիանալի հուշարձաններ են պեղվել Առատաշեն և Ակնաշեն գյուղերում: Միջագետքի հետ կապերի բացահայտման առումով կարևոր հայտնագործություններ

են արվել Միսիանի Ներքին Գողենոր հուշարձանի պեղումների ժամանակ: Վաղբրոնզեդարյան մշակույթի վերաբերյալ բացառիկ տվյալներ են ստացվել Ծաղկասար և Ագարակ հնավայրերի պեղումներից: Վերջինս նաև կարևոր է պաշտամունքային լանդշաֆտի ուսումնասիրության առումով:

125. *Археологические работы в Армении 1990-2003 гг. Археология Кавказа, 1, Тб., 2006, стр. 10-22.*

Հողվածն ընդգրկում է Հայաստանի հնագիտության տեսական ու գործնական ձեռքբերումները նշված ժամանակաշրջանում: Մանրամասն ներկայացված են 1990-2003թթ. կատարված պեղումները և դրանց արդյունքները: Մասնավորապես պատկերիչ շրջանի հուշարձաններից պեղումներ են իրականացվել Լուսակերտում, Ծիծեռնակաբերդ 2-ում, Հատիս լեռան շրջանում, Որոտան ու Քասախ գետերի կիրճերում և այլն:

Նեոլիթ-էնեոլիթյան հուշարձաններից պեղվել են Ադաբլուրը, Առատաշենը, Ներքին Գողենորը: Բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների հուշարձաններից պեղումներ են իրականացվել Լճաշենում, Թալինում, Ջրահովտում, Մեծամորում, Օշականում, Այգեշատում, Լոռի բերդում, Հոռոմում, Ախթամիրում, Չկալովկայում, Լանջիկում, Միսիանում, Ծաղկահովտում, Գեղարոտում, Շենգավիթում, Ապարանում, Ագարակում, Վերին և Ներքին Նավերում, Նորատուսում, Ներքին Գետաշենում, Հացառատում և այլն: Ուրարտական շրջանի հուշարձաններից պեղվել են Դովրին, Օշականը, Սևանի ավազանի մի շարք հուշարձաններ, Էրեբունին: Անտիկ շրջանի հուշարձաններից պեղվել են Արմավիրը, Արտաշատը, Գառնին, Հողմիկը, Բենիամինը, Կարճաղբյուրը և այլն: Միջնադարյան հուշարձաններից պեղվել են Դվինը, Հառիճը, Դաշտաղենը, Աղիտուն, Աշոցքը, Ակոռին, Ծիծեռնակաբերդը, Ուշին, Թալինը, Սբ Հովհաննես Կարապետի վանքը, Եղեգիսը, Հայկաձորը: Այս տվյալները հիմք են տալիս նորովի դիտարկելու և մեկնաբանելու մի շարք հարցեր՝ երբեմն նաև հերքելով նախորդ ուսումնասիրությունների արդյունքները:

126. Հայաստանը Բյուզանդական դրամակշռային համակարգում. Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազարամյակ - մ.թ. XIV դար), Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., գլ. IXբ, էջ 276-278:

Բյուզանդիան ուներ զարգացած դրամակշռային համակարգ, որով կարգավորվում էին դրամական հարաբերությունները թե՛ կայսրության ներսում և թե՛ նրան ենթակա երկրներում: Բյուզանդական դրամական միավորը ոսկե դահեկանն էր, որը կայսրության հիմնական դրամակշռային միավորն էր: Ոսկե դահեկանը սոլիդ անվանմամբ շրջանառության մեջ էր մտել 324թ.¹ Կոստանդին Մեծ կայսեր դրամական փոփոխություններից հետո: Ոսկե դահեկանը, ապա և սոլիդները կտրվում էին միայն Բյուզանդական կայսրության դրամահատարաններում: Համաձայն Սասանյան Իրանի և Բյուզանդիայի կնքած համաձայնագրի՝ ոսկե դրամ հատելու և շրջանառության մեջ դնելու բացարձակ մենաշնորհը Բյուզանդիայինն էր: Այդ է պատճառը, որ Մերձավոր Արևելքում վաղ միջնադարում գործածության մեջ եղած բոլոր ոսկե դրամները բյուզանդական են: Բյուզանդական ոսկե դրամների կշռաքարեր են հայտնի բոլոր այն երկրներից, որոնք ենթակա էին կայսրությանը կամ էլ ընդգրկված էին նրա դրամակշռային համակարգում (Եգիպտոս, Սիրիա, Բուլղարիա, Ռումինիա, Վրաստան): Նման կշռաքարերը հայտնի են էքսագիոն անվամբ և կազմված են կշռաչափի ու կշռաքաշի անվանման սկզբնատուներից:

Հայաստանը, ունենալով աշխարհաքաղաքական կարևոր դիրք, ևս ընդգրկված էր բյուզանդական դրամակշռային համակարգում: Այստեղ գործածական էին վաղբյուզանդական ոսկե դրամները՝ սոլիդները: Հեղինակն այս փաստերի համադրմամբ փորձում է հիմնավորել, որ Հայաստանն ընդգրկված էր ոչ միայն սասանյան, այլև բյուզանդական դրամակշռային համակարգում: Հայաստանի շուկաներում առևտուրը կատարվում էր երկու պետությունների դրամակշռային միավորներով:

Հայաստանը չուներ սեփական դրամահատարան ու դրամակշռային միավոր, դրամ կտրելու իրավունքն անկախ պետականության, ինքնուրույնության խորհրդանիշներից է:

Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայությամբ Դվինի շուկաներում հայ, հույն, պարսիկ, վրացի, սիրիացի խուժիկք և այլ ազգի առևտրականներն ակտիվորեն առևտուր էին անում իրանական դիրքեմներով ու բյուզանդական սոլիդներով: Դվինի պեղումներից հայտնի են ոչ միայն դրամական միավորներ, այլև կշռաչափը մատնանշող ապակե և ոսկե կշռաքարեր: Ապակե կշռաքարերը երեքն են (4.52, 4.12, 4.40 գ կշռով), բրոնզե կշռաքարերը՝ չորսը (8.8, 8.8, 49.86, 640.6 գ մեծություններով): Ապակե կշռաքարերը նումիսմա էքսագիոնին համարժեք միավորներ են՝ համապատասխան նշումներով: Նշումների կշիռները համընկնում են բյուզանդական ոսկեդրամի քաշին: Նույն նպատակին են ծառայել բրոնզե կշռաքարերը, որոնցից երկուսն ունեն երկու նումիսմա քաշ:

Կշռաքարերից (ապակե և բրոնզե) գտնվել են Միջնաբերդում բացված ոսկերչի արհեստանոցում, որը հետազոտողին թույլ է տվել եզրակացնելու, որ այստեղ դրամափոխանակություն է կատարվել: Բյուզանդական սոլիդի քաշն Անանիա Շիրակացու ժամանակ եղել է 4.53 գ-ից քիչ ավելի: Ապակե կշռաչափը, որ գտնվել է ոսկերչի արհեստանոցում, կշռում է 4.52 գ:

127. Ոսկերչությունը միջնադարյան Հայաստանում (V-XIV դդ.). Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազարամյակ - մ.թ. XIV դար), Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, գլ. IX - ա, բ, գ, էջ 227-240 (հեղինակակից՝ Հ. Մելքոնյան):

Ոսումնասիրությունը կազմված է նախաբանից և երեք բաժիններից. ա. Միջնադարյան ոսկու հանքերը. բ. Ալքիմիան միջնադարյան Հայաստանում. գ. Ոսկին միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում:

Մատենագրական աղբյուրները պարունակում են հարուստ տեղեկատվություն Հայաստանի ոսկու հանքերի և դրանց շահագործման վերաբերյալ: Ոսկու հանքեր կային Սպեր գավառում, Ճորոխ գետի ակունքներում, Դերսիմում, Արարատյան դաշտավայրում և այլուր: Հատկապես հռչակված էին Սպերի ու Տայքի հանքերը: Ոսկու հանքերի շահագործման մասին հիշատակում են Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, Եզնիկ Կողբացին, Պրոկոպիոս Կեսարացին, Դավիթ Անհաղթը և ուրիշներ: Պետք է ենթադրել, որ ոսկերեք հողեր կային նաև Գեղամա լեռների հարավարևմտյան ստորոտներում: Արծաթի ամենահարուստ

և մշտապես շահագործվող հանքավայրը գտնվում էր երկրի հյուսիսարևմտյան շրջանում՝ Գյումուշխանե բնակավայրի տարածքում (Հակոբ Կարնեցի): Ոսկու հանքերն ու ոսկեբեր հողերը համարվում էին թագավորի ու մեծ իշխանների սեփականությունը: Գոշի «Դատաստանագրքում» արձանագրված են թագավորի և մեծ իշխանների իրավունքները ոչ միայն ոսկու հանքերի, ոսկերչական արհեստանոցների, այլև հողից գտնված ոսկե ու արծաթե գանձերի, ավարառու թանկարժեք իրերի նկատմամբ:

Ոսկին առանձնահատուկ տեղ ունեւր հայոց հոգևոր և աշխարհիկ կենցաղում: Հնագիտական գտածոները վավերացնում են մատենագրական վկայությունները: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում «Ալքիմիան միջնադարյան Հայաստանում» բաժինը: Ալքիմիան միջնադարյան ընդհանուր և տեսական նախաքիմիան էր: Ալքիմիայի ձևավորումն ու զարգացումը կապված էին արհեստագործական և քաղաքային կյանքի բարգավաճման հետ, որը Հայաստանում նկատելի էր IX դ. վերջերից: Պատահական չէ, որ Դվինի պեղումներից գտնվել են կավե և ապակե տարատեսակ փորձանոթներ, փոքրաչափ հալքեր, որոնք օգտագործել են ալքիմիկոսները: Նրանց առաջնային խնդիրն արհեստական ճանապարհով ոսկի ստանալու փորձերն էին: Հարկավոր էր ստանալ բաղադրություն՝ «էլեքսիր» (հայերենում՝ «աքսիր», «իքսիր»), որն ստացվում էր ոչ ազնիվ մետաղներն իրար խառնելով: Ոսկի ստանալու գործընթացը կոչվում էր «Մեծ խորհուրդ» և խիստ գաղտնի էր:

Հնում ոսկին համեմատվում էր արեգակի հետ և իբրև կենսատու արեգակ սրբագործվում ու պաշտվում՝ «Ոսկիագարդ-արեգնահակահրաշա»: Հայերեն ձեռագրերում ոսկու հոմանիշը արևն էր:

128. *L'archeologie Armenienne d'hier a aujourd'hui, Au pied du mont Ararat, Splendeurs de L'Armenie antique, Paris 2007, p. 15-22.*

Հոդվածում ներկայացված է հայ հնագիտության անցած ուղին: Հայաստանում հնագիտությունը ձևավորվել է XIX դ. կեսերից, անցել զարգացման երկարատև ճանապարհ և գրանցել աննախադեպ հաջողություններ: Լայնածավալ պեղումներ են իրականացվել այնպիսի նշանավոր հուշարձաններում, ինչպիսիք են Անին, Դվինը, Արմավիրը,

Գառնին, Ամբերդը, Արտաշատը, Լճաշենը, Մեծամորը: Դրանք մեծ դեր խաղացին հին և միջնադարյան Հայաստանի տնտեսության, քաղաքական հարաբերությունների, մշակույթի բոլոր բնագավառների ուսումնասիրության առումով: Հեռանկարում նախատեսվում է շարունակել հետազոտական աշխատանքները, կազմել Հայաստանի հնագիտական քարտեզը, հրատարակության պատրաստել հայ հնագիտության պատմությունը:

129. Կարո Ղաֆադարյան. Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, Գիտական ժառանգություն I, հտ. 5, Եր., 2007, էջ 21-26 (հեղինակակից՝ Գ. Կարախանյան):

Անուրանալի է մեծանուն գիտնական, հայ հնագիտության անխոնջ ուսումնասիրող, պրոֆ. Կարո Ղաֆադարյանի վաստակը հայոց պատմության, ճարտարապետության, մշակույթի, վիմագրության, թանգարանագիտության բնագավառներում: Հայագիտության երախտավորի բեղուն գրչին են պատկանում շուրջ մեկ տասնյակ մենագրություններ: Նա աշխատել է Էջմիածնի ձեռագրատուն-մատենադարանում, Գրականության և պատմության ինստիտուտում: Այդ ընթացքում ուսումնասիրելով հայերեն ձեռագրերը՝ հրատարակում է «Հայկական գրի սկզբնական տեսակները» և «Ալքիմիան պատմական Հայաստանում» աշխատությունները, որոնք մինչ օրս պահպանում են իրենց արդիականությունը և սեղանի գիրք են սկսնակ ուսումնասիրողների համար: Գիտնականը, նոր սկզբունք կիրառելով վիմագրական նյութերի հավաքման ու հրատարակման ասպարեզում, հրատարակում է Հովհաննավանքի, Սանահինի, Հաղպատի, Երևանի և նրա շրջակայքի, Ավանի հուշարձանների արձանագրությունները: Երկար տարիներ լինելով միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի հնագիտական արշավախմբի ղեկավար՝ նա ուսումնասիրել է քաղաքի առևտրի, արհեստագործության տարբեր հարցեր, որոնց արդյունքում հրատարակել է «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» գրքի առաջին հատորը: Կարո Ղաֆադարյանի կյանքը հայագիտությանն անմնացորդ նվիրվելու ու ծառայելու վառ օրինակ է:

130. Двин IV. Город Двин и его раскопки (1981-1985 гг.). Ер., 2008, изд. «Гитутюн» НАН РА, 244 стр. (соавторы: Н. Акопян, А. Жамкочян, Ф. Бабаян, Г. Кочарян, К. Кафадарян).

Աշխատությունը լույս է տեսել «Ֆլորա Ֆեմիլի» (ԱՄՆ) հիմնադրամի ֆինանսական աջակցությամբ և «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի օժանդակությամբ: Աշխատանքը կատարվել է «Project Discovery (ԱՄՆ) հիմնադրամի ֆինանսական աջակցությամբ:

Դվինի երկարատև պեղումների արդյունքները պարբերաբար հրատարակվել են: Այս աշխատանքը կազմում է նախորդների օրգանական շարունակությունը և ներկայացնում է քաղաքի Միջնաբերդի տարբեր տեղամասերում կատարված պեղումները:

Առանձին խումբ են կազմում Կենտրոնական թաղամասում բացված V-VI դդ. պալատական կառույցը, 893 թ. երկրաշարժի հետևանքով ավերված շինությունները և տարածքում հայտնաբերված նյութերը: Միջնադարյան շերտագրական սանդղակը դիտվում է երեք փուլերով՝ V-VI, VIII-IX, X-XIII դդ. սահմաններում: Միջնաբերդի հարավային բուրգի շրջակայքում բացված կրաշաղախ պատերով մոնումենտալ մեծ շինությունը թվագրվում է V-VI դդ.: Շերտագրական տարբեր հորիզոնները վերաբերում են մ.թ.ա. III հազ. մինչև XIII դ. երկրորդ կեսին:

Ստորին բերդի տարածքում բացվել է առևտրաարհեստավորական թաղամաս: Դարավանդաձև դասավորված ժողովրդական բնակելի տները, տնտեսական և արտադրական կառույցները ճարտարապետական առումով մեկամբողջություն են կազմում և ունեն XII-XIII դդ. բնորոշ հատակագծային որոշակի լուծումներ:

Կենտրոնական թաղամասի և Միջնաբերդի առանձին հատվածներում ուսումնասիրվել է հելլենիստական շրջանի մշակութային շերտը: Սյան տորաձև խարիսխներով սենյակները և հնագիտական նյութերը հիմք են տալիս անտիկ շերտը թվագրելու մ.թ.ա. II-I դդ.: Միջնաբերդում նորովի բացված եռանավ սրահը հայ քրիստոնեական ճարտարապետության վաղագույն օրինակներից է (IV դ. երկրորդ կես):

Միջնաբերդից, քաղաքի տարածքից և Տիկնունի ամրոցից հայտնաբերված նյութական մշակույթի բազմաթիվ օրինակները վկայում

են Դվինում III-XIV դդ. ապրող վարպետների հմտության ու բարձր ճաշակի մասին:

Պեղավայրի շերտագրական պատկերը հստակեցվել է դրամների մեծ թվով: Պեղումները վկայում են, որ Դվինը Մերձավոր Արևելքում միջազգային տարանցիկ առևտրի կարևոր հենակետերից է եղել:

131. Служение армянской археологии. У подножия Арарата. Каталог выставки, Санкт-Петербург, 2008, стр. 1-3.

Պետական Էրմիտաժի և Հայաստանի պատմության թանգարանի կազմակերպած «Արարատի ստորոտում» խորագրով ցուցահանդեսի կատալոգում հեղինակն անդրադարձել է հայ միջնադարյան նյութական մշակույթի լավագույն գիտականներից մեկին՝ Հռիփսիմե Ջանվոլադյանին: Նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը լայն էր, սակայն առանցքային դեր ունեին միջնադարյան Հայաստանի ապակեգործական խոշոր կենտրոններին՝ Դվինին և Անիին նվիրված հետազոտությունները: Ուշագրավ է նաև գիտնականի ուսումնասիրությունը Հայաստանի հնավայրերից հայտնաբերված սնդկամանների մասին:

132. Returning to a Great Excavation of the Past, a new joint project in Armenia, Annual Review of the Costen institute of Archaeology at UCLA. Backdirt. 2008, P. 50-59 /co-author: G. Areshian/.

Օտարալեզու ընթերցողին են ներկայացվում Դվին հնավայրը, ուսումնասիրության պատմությունը, հնագիտական պեղումները, որոնք սկսվել են 1937 թ. և որոշ ընդհատումներով շարունակվում են մինչ օրս: Մանրամասն անդրադարձ է արված Դվին քաղաքի մասին հայ և օտար պատմիչների հաղորդած տեղեկություններին: Հայտնաբերված հարյուր հազարավոր գտածոները փաստում են պատմիչների տեղեկությունների հավաստիությունը: Դվինում հայտնաբերված հնագիտական նյութերը պահվում են Հայաստանի պատմության թանգարանում, Սարդարապատի ազգագրության թանգարանում, նաև Դվինի հնագիտական հանգրվանում կառուցված փոքրիկ թանգարանում:

Հնավայրի ուսումնասիրության մասին հրատարակվել են բազմաթիվ հոդվածներ, իսկ ընդհանրացնող մենագրություններով հանդես

են եկել Դվինի արշավախմբի ղեկավարներ Կարո Ղաֆաղարյանը և Արամ Քալանթարյանը:

2006 թ. Դվինում համատեղ պեղումներ իրականացնելու համար ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը պայմանագիր կնքեց Կալիֆոռնիայի համալսարանի Քոթսենի ինստիտուտի հետ: 2007 թ. օգոստոսին վերսկսված պեղումները կարևոր արդյունքներ տվեցին, որոնք այսուհետև հասու կլինեն նաև օտարալեզու ընթերցողներին:

133. Դվինի հնագիտական արշավախմբի 2006 թ. աշխատանքների հիմնական արդյունքները, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIV, նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Եր., 2008, էջ 265-286 (հեղինակակիցներ՝ Ն. Հակոբյան, Ա. Ժամկոչյան, Ֆ. Բաբայան, Գ. Քոչարյան):

2006 թ. Դվին հնավայրում պեղումները կենտրոնացվել էին նախորդ տարիներին կիսատ մնացած տեղամասերում՝ Կենտրոնական թաղամաս, Միջնաբերդի հարավային բուրգի շրջան, բլրի գագաթ, Միջնաբերդի հյուսիսարևելյան ստորոտ:

Կենտրոնական թաղամասում պեղումները վերսկսվել են պալատական կառույցներից արևմուտք՝ սասանյան կրակի տաճարի շրջակայքում: Այստեղ IX դ. իրականացրած կառուցումների հետևանքով թեև խաթարվել էր շերտագրական պատկերը, սակայն հնարավոր եղավ հստակեցնել հետևյալ ժամանակաշրջանների շերտագրությունը՝ մ.թ.ա. VIII դ., մ.թ. V-VI դդ., VII դ.: Բոլոր շերտերից հայտնաբերվել են ուշագրավ գտածոներ: Միջնաբերդի հարավային բուրգի շրջակայքում շարունակվել են դեռևս 1976 թ. սկսված վաղմիջնադարյան մեծ շինության պեղումները: Ողջ երկարությամբ՝ 42,3 մ, բացվել է կառույցի հարավային պատը, մաքրվել են արևմտյան անկյունը և համեմատաբար լավ պահպանված դեպի հյուսիս թեքվող հատվածը՝ 5,3 մ երկարությամբ:

Միջնաբերդի գագաթին պեղումները կենտրոնացվել էին հում աղյուսե մեծ շինության տարածքում: Հատկապես կարևոր էր նախկինում կիսատ պեղված երկու հորերի բացումը, որտեղ գտնվեց X-XI դդ. թվագրվող բազմաքանակ խեցեղեն: Դրանցով հնարավոր եղավ

հատակեցնել նախորդ տարիներից հայտնի նմանատիպ անոթների թվագրությունը:

Միջնաբերդի հյուսիսարևելյան ստորոտի պեղումները վերսկսվել են 1991 թ. ընդհատված հատվածում և շարունակվել XII–XIII դդ. թվագրվող երեք սենյակներից բաղկացած համալիրում: Արդյունքում հնարավոր եղավ արձանագրել շինարարական երկու հորիզոն, թեև հարուստ գտածոները հիմնականում թվագրվում են XII–XIII դդ.:

2009

134. Armenia In The Cultural context of East and West. Yerevan, 2009, 177 p., LXX pl (co-authors: G. Karakhanyan, H. Melkonyan, H. Petrosyan, N. Hagobyan, F. Babayan, A. Zhamkochyan, K. Nawasardyan, A. Hayrapetyan):

Գրքի հրատարակությունն իրականացվել է ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի միջնադարագետների ու Յյուրիխի Լանդեմուզեումի ջանքերով:

Ուսումնասիրության մեջ Հայաստանի ողջ տարածքից հայտնաբերված հնագիտական նյութերը ներկայացվել են մինչ օրս ընդունված պատմափուլերով՝ IV-VII, IX-XI, XI-XIII, XIII-XIV դդ.: Հայաստանի մոտ 30 հնավայրերից պատահական հայտնաբերված կամ պեղումներով ձեռք բերված նյութերը համակարգված են որակական հատկանիշներով՝ գատորոշելով տեղական կամ բերովի լինելու հանգամանքը: Խեցեգործության տարբեր ճյուղերը՝ հասարակ ու ջնարակած, հախճապակին, ինչպես և ապակեգործությունը ներկայացվում են Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի հենքի վրա:

Հետազոտությունն առաջին անգամ միջնադարյան մշակութային այդ արժեքները քննության է առնում ճշգրիտ գիտությունների ատաղձով: Երևանի պետական համալսարանի հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայում և ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանության ինստիտուտում միջնադարյան խեցեղենի և ապակու քիմիական, լուսապատկերային ու պետրոգրաֆիական (քարաբանական) քննությունը պարզել է հնավայրերից հայտնաբերված ցուցանմուշների բա-

դադրական մասնաբաժինները: 400 նմուշի քննությունը պարզել է, որ դրանց մեծ մասի հումքը տեղական կավատեսակներն են:

Ուսումնասիրությունը հայկական միջնադարյան խեցեգործությանն ու ապակուն վերաբերող կարևոր ձեռնարկ է և օգտակար օտարազգի մասնագետների համար:

135. Կոթի (2008 թ. դաշտային հետազոտական աշխատանքների արդյունքները), Տավուշ, Նյութական և հոգևոր ժառանգություն, հանրապետական գիտ. նստաշրջանի նյութեր, Եր., 2009, էջ 247-269 (հեղինակակից՝ Ս. Հորոսյան):

Հողվածը նվիրված է Կոթի գյուղի ճարտարապետական և հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրությանը: Որոշակի դիտարկումներ են կատարվել Կոթիգեղ գյուղատեղիի և գերեզմանոցի, Ձորիգեղի, Ամրխանանց, Քոռ աղբյուր, Վերին դոի չալեր կոչվող գյուղատեղիների և Շահնանց գերեզմանոցի վերաբերյալ: Հիշյալ շրջանը հարուստ է նաև անտիկ և վաղմիջնադարյան թաղումներով: Խեչի դար կոչվող բլրի վրա պեղվել են վաղմիջնադարյան թաղակապ մատուռի մնացորդները: Հետաքրքիր է, որ մատուռն ունի ուղղանկյուն խորան, որը բնորոշ չէ վաղ միջնադարին: Քոռ աղբյուր և Կավահող կոչվող տարածքներում պեղվել են համապատասխանաբար մ.թ.ա. VIII-VII և V-IV դդ. թվագրվող դամբարաններ, որտեղ ուշագրավ նյութեր են հայտնաբերվել:

136. Նորահայտ թևավոր խաչեր Իջևանից, Տավուշ, Նյութական և հոգևոր ժառանգություն, հանրապետական գիտ. նստաշրջանի նյութեր, Եր., 2009, էջ 270-276 (հեղինակակիցներ՝ Հ. Մելքոնյան, Գ. Սարգսյան):

Հողվածում ներկայացվել են Իջևանից հայտնի երեք թևավոր, արձանագիր խաչերը: Առաջինը գտնվում է Ակնաղբյուր գյուղում և հայտնաբերվել է 1996 թ.: Այն ունի 26 տողից կազմված ուշագրավ արձանագրություն, որտեղ խոսվում է գործարքի վավերականացման մասին, և որի առիթով փաստորեն խաչ է կանգնեցվել: Նաև քննվում է վիմագրում հանդիպող «բրինձ» բառեզրը, որը նշանակում է իշխան: Ըստ արձանագրության՝ խաչը թվագրվում է XIII դ.: Հաջորդ արձանագիր թևավոր խաչը կանգնեցված է Հաղարծիս վանք տանող ճա-

նապարհի ձախ եզրին և դարձյալ թվագրվում է XIII դ.: Համաձայն արձանագրության՝ չորս եղբայրները խաչը կանգնեցրել են ի հիշատակ իրենց ծնողների: Երրորդ խաչը տեղադրված է Վերին Դանադոռան կոչված վայրում՝ աղբյուրի մոտ: Խաչքարը կանգնեցրել է Ավետիսը 1301թ. իր և ծնողների հիշատակի համար:

137. Եղեգիսի հնավայրի պեղումները, Հրեաները Հայաստանում. միջնադար, Եր., 2009, էջ 45-47, 132-134, 217-219 (հեղինակակից՝ Հ. Մելքոնյան):

Հոդվածը նվիրված է 2001-2002թթ. հայ-հրեական համագործակցության շրջանակներում ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Եղեգիս գյուղի մերձակա միջնադարյան հնավայրում իրականացված հնագիտական պեղումներին: Պեղումները կենտրոնացվել են հրեական գերեզմանատան հյուսիսային կողմում: Այստեղ բացվել են 19 մ ընդհանուր երկարությամբ արևելքից արևմուտք ձգվող պատը և դրան կցակառուցված սենյակները: Հայտնաբերվել են IX-XV դդ. թվագրվող ուշագրավ հնագիտական նյութեր: Պեղումների նյութերի և գրավոր վկայությունների հիման վրա հեղինակները եկել են հետևյալ եզրակացությունների. 1. Հրեական համայնքը Եղեգիսում հաստատվել է XIII դ. երկրորդ կեսին և գոյատևել շուրջ 70 տարի: 2. Տապանաքարերը պատրաստվել են տեղական հումքից հայ վարպետների ձեռքով: Նկատի ունենալով 1912թ. Գարեգին Հովսեփյանի հրատարակած տապանաքարի բովանդակությունը՝ հրեաները Հայաստանում զբաղվել են առևտրով, մանավանդ որ Եղեգիսը գտնվում էր Դվին-Պարտավ միջազգային տարանցիկ առևտրական ճանապարհին:

2010

138. *Dvin Capitale administrative et siŋ-ge patriarchal, Les douze capitales d'Armŋ-nie; Paris, 2010, p. 125-137:*

Հոդվածը վերաբերում է Հայաստանի միջնադարյան մայրաքաղաք Դվինի ուսումնասիրության պատմությանը: Մանրամասն նկարագրված են պատմիչների տեղեկությունները Դվինի հիմնադրման, այստեղ կատարված քաղաքական, կրոնական, ռազմական իրադարձությունների մասին: Քաղաքի պատմությունը ներկայացված

է հիմնադրման շրջանից մինչև 1236 թ. վերջնական անկումը Ջալալ ադ-Դինի կողմից: Քաղաքի մասին տեղեկությունները լուում են մինչև XVIII դ., որից հետո հայ և օտար ճանապարհորդները, ապա նաև տեղագիրները (Ջաքարիա Ագուլեցի, Մեսրոպ Թաղիադյան, Շարդեն, Դյուբուա դե Մոնպերիե և այլք) խոսում են Դվինի ավերակների մասին: Քաղաքի հնագիտական ուսումնասիրությունն սկսվել է 1850 թ.: Ավելի ուշ՝ 1899 թ., այստեղ պեղումներ է իրականացրել Նիկողայոս Մառը, ապա՝ Խաչիկ Դադյանը (1907 և 1908 թթ.): Դվինի մշտական պեղումներն սկսվել են 1937 թ. Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի ղեկավարությամբ: Ավելի ուշ պեղումների ղեկավարությունը ստանձնել է Կարո Ղաֆադարյանը, այնուհետև՝ Արամ Քալանթարյանը: Պեղումներով բացված Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, կաթողիկոսական երկու պալատները, հասարակական և տնտեսական տարբեր շինությունները կարևոր նշանակություն ունեն հայկական միջնադարյան ճարտարապետության, շինարարական արվեստի ուսումնասիրության համար: Երկարամյա պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական ուշագրավ գտածոները տեղեկություններ են հաղորդում Հայաստանում խեցեղենի, ապակու, մետաղի արտադրության, ինչպես նաև տարբեր երկրների հետ առևտրական ակտիվ կապերի մասին:

2013

139. Դվինի 2007-2008 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, Էջմիածին, 2013, Եր., էջ 102-112 (հեղինակակիցներ՝ Ն. Հակոբյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ա. Ժամկոչյան, Ֆ. Բաբայան, Գ. Քոչարյան, Ի. Քալանթարյան, Դ. Միրիջանյան):

Միջնադարյան մայրաքաղաք Դվինի 2007-2008 թթ. պեղումներն իրականացվել են Կենտրոնական թաղամասում (ղեկ.՝ Ն. Հակոբյան), Միջնաբերդի հարավային բուրգի շրջանում (Ա. Ժամկոչյան), հյուսիսային և կենտրոնական հատվածներում (Ֆ. Բաբայան և Գ. Քոչարյան): Հետախուզական, շերտագրական խրամատը պեղվել է Միջնաբերդի հյուսիսային հատվածում (Ի. Քալանթարյան):

Կենտրոնական թաղամասում պեղումները կատարվել են սասանյան կրակի տաճարից արևմուտք ընկած հատվածում: Նախորդ տարի այստեղ բացված վաղմիջնադարյան կառույցի սալահատակի շուրջը հայտնաբերված հնագիտական գտածոներից ուշագրավ էին դեկորա-

տիվ եղուստավոր կանթով սանդ-հավանգը, կավե ամբողջական տաշտը և որձաքարե կափարիչը:

Միջնաբերդի հարավային բուրգի շրջանում պեղումները շարունակվել են մոնումենտալ կառույցի արևմտյան պատի շրջանում, որպեսզի հետազոտվեն պատը և հետագայում դրա վրա դրված պարիսպը: Առավել ուշագրավ գտածոներից էին կնոջ դիմապատկերով սավորի բեկորը, ինչպես նաև փայտի և մետաղի խառնուրդից պատրաստված դիմակը:

Միջնաբերդի հյուսիսային հատվածում խոտանված իրերով միջնադարյան հորի հայտնաբերումը հաստատեց մոտակայքում խեցեղենի թրծման վառարանի գոյության վերաբերյալ նախորդ տարիներին արված ենթադրությունը: Միջնաբերդից հյուսիս՝ դաշտում գտնվող հետախուզական-ստուգողական խրամատի ուսումնասիրությունը պարզել է, որ քաղաքի այս հատվածում ևս բնակեցումն ու կառուցապատումը եղել են ինտենսիվ: Հայտնաբերվել են ջնարակապատ խեցեղենի բազմաթիվ նմուշներ: Առավել ուշագրավ գտածոներից է ապակե ուլունքը՝ իրար դեմ երկու օձերի վերադիր պատկերով, ինչպես նաև կապտավուն ապակուց արաբատառ դրամը:

Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1. Ա. Ժամկոչյան, Ա. Ա. Քալանթարյան, Դվին I, Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964-1970 թթ., ՊԲՀ, Եր., 1976, 115 էջ, 1979, №3 (86), էջ 260-262:
2. Ա. Ժամկոչյան, Aram Kalantaryan, Dvin histoire et archeologic de la ville medieval, Paris, 1996, P.115, Bibliogr. 173-189, ՊԲՀ, Եր., 1999, №1 (150), էջ 255-259:
3. Հ. Մելքոնյան, Արամ Քալանթարյան 70, ՊԲՀ, Եր., 2007, №3 (86), էջ 269-271:
4. Հ. Մելքոնյան, Aram Kalantaryan 70, Aramazd. Armenian journal of Near Eastern studies, volume II, Yerevan, 2007, p. 218-219.

ՅԱԴՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԵՊՀ - Երևանի պետական համալսարան

Եր. - Երևան

ԼՀԳ - Լրաբեր հասարակական գիտությունների

ՀՀ ԳԱԱ - Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների
ազգային ակադեմիա

ՀՀՀ - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները

ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես

АПА - Археологические памятники Армении

АО - Археологические открытия

ВОН - Вестник общественных наук

ЕГУ - Ереванский государственный университет

ИФЖ - Историко-филологический журнал

Тб. - Тбилиси

М. - Москва

ՀԱՄԱՐԵԴԻՆԱԿՆԵՐԻ ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Ավետիսյան Պ. 120
Արեշյան Գ. 32, 132
Բարսեղյան Լ. 1
Բյազով Լ. 28
Բաբայան Ֆ. 29, 53, 103, 111, 112, 117, 130, 133, 134, 139
Բոբոխյան Ա. 102
Եսայան Ս. 25–28, 38, 67
Ժամկոչյան Ա. 15, 29, 53, 78, 82, 95, 97, 100, 130, 133, 134, 139
Խաչատրյան Ժ. 1, 9, 16
Կանեցյան Ա. 67, 113, 117
Կարախանյան Գ. 2, 91, 129, 134
Կոստանյան Կ. 34, 36, 72
Հակոբյան Հ. 92, 135
Հակոբյան Ն. 29, 53, 78, 82, 95, 97, 100, 130, 133, 134, 139
Հայրապետյան Ա. 134
Հարությունյան Ս. 120
Հարությունյան Վ. 80
Հնայակյան Ս. 32
Հոբոսյան Ս. 120, 135
Ղազիսյան Ա. 98, 105, 109
Ղաֆադարյան Կարո 37, 106
Ղաֆադարյան Կորյուն 32, 37, 53, 62, 66, 75, 78, 82, 86, 139
Մելքոնյան Հ. 94, 97, 112, 117, 119–122, 127, 130, 133, 134, 136, 137
Միրիջանյան Դ. 139
Նավասարդյան Ք. 134
Պետրոսյան Հ. 134, 120
Ջանփոլադյան Հ. 26, 53, 68, 72
Սարգսյան Գ. 30, 42, 45, 89, 94, 118, 120, 122, 136
Սարգսյան Հ. 104
Սիմոնյան Հ. 32, 123
Վարդանյան Ռ. 53
Տիրացյան Գ. 32
Փիլիպոսյան Ա. 28, 84, 88, 92, 112, 117, 119
Քալանթարյան Ի. 139
Քոչարյան Գ. 29, 82, 130, 133, 139

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արամ Քալանթարյան	5
Արամ Աշոտի Քալանթարյանի կյանքի և գործունեության հիմնական տարեթվերը	11
Арам Калантарян	13
Основные даты жизни и деятельности Арама Ашотовича Калантаряна	18
Աշխատությունների ժամանակագրական ցանկ Хронологический список трудов	19
Ա. Քալանթարյանի մասին	94
Հապավումների ցանկ	94
Համահեղինակների այբբենական ցանկ	95

Տպագրված է «Հայկարիի ՄՊԸ» տպարանում
Հեռ. 091 206 115

Չափսը՝ 60×84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
6 տպագր. մանուլ: Տպաքանակը՝ 200 օրինակ: